

KÖZLEMÉNYEK

Székely István világhronikájának glosszázott példánya. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (Bp. 1971.) kötetének tanulmányozása keltette fel azt a gyanúmat, hogy a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárában rejtőzhet XVI. századi régi magyar nyomtatvány. Mivel az RMNy könyvtári mutatójában nem szerepelt könyvtárunk neve, így elképzelhetőnek tűnt, hogy a *műszaki* gyűjteményként számon tartott könyvtár kiesett a RMNy összeállítói érdeklődésének reflektorfényéből.

Katalógusaink és régi gyűjteményünk alapos átvizsgálása után meggyőződtem arról, hogy gyanúm *egyellen* esetben látszott indokoltnak. Állományunkban őrizzük ugyanis SZÉKELY István: *Chronica ez vilagnak yeles dolgairól* (Craco, 1559.) egy alig hiányos példányát (RMNy 156. sz.). Az eredeti kötéstáblán kívül összesen 17 levél híjával való kötetet valamikor a századforduló táján félbőr-kötéssel látták el, s néhány meglevő, de sérült, hiányos levelét jól-rosszul kijavították. Korábbi pótlások nyoma is felfedezhető a kötetben (így az 1. levélen, és a hiányzó 2–3. levél pótlása is korábbi munkára vall). A címlapon kívül hiányzik tehát az üdvözlő versek és az ajánlás 2–4., a főszöveg 2–3., 9–12., továbbá a 231–237. levele, részben hiányos a 15., a 85. és a 221. levél.

Az első — a címlap hiányait is pótló — levélen két tulajdonos neve betűzhető ki. Elsőként — erősen áthúzva — a *Stephanus Ulyváry 1795* olvasható. (Megerősíti ezt az olvasatot az, hogy a 67. levélen ceruzával írt, de azonos betűs írással újból olvasható a tulajdonos neve). Ez alatt fekete tintával — több könyvbeli bejegyzéssel azonos típusú betűkkel — *Beniaminis Cseh de Altsernáton 1800*. Mellettük a Bethlen-főiskola tulajdonbélyegzője: innen kerülhetett vétel útján a Műszaki Egyetem Központi Könyvtárába a *Chronica* (amely jelenleg a 80.397-es raktári számot viseli). Megjegyezzük, hogy a kötet 150. levelének recto-ján más név íráspróbálgatása mellett egy tulajdonosinak vélhető név töredéke is feltűnik: *Tokaj László*].

A kötet újra kötésekor — sajnos — gondosan körül is vágták a könyvet. Ezzel csinosabbá tették a *Chronica*-t, nyomtatott szövegét sehol sem sértették meg, mégis hiányosabbá tették.

A glosszák sokféle típusa megtalálható a feljegyzések között. Van SZÉKELY tévedésére vagy önismétlésére utaló tudálcso bejegyzés (106. r.: „*mafutis irod ezt*”; 176. v.: „*reverte folios 8*”). Gúnyos, átkozódó hangú megjegyzés a szerzőre vonatkozóan — nyilvánvaló katolikus olvasótól eredően (88. e. „*Szamar marad [...]*”; 105. v. „*hazud beste Author*.”; 111. v. „*eb higye Author té voltal Arianus*” vagy az Attila elé Róma kapujához vonuló Leó pápáról írt cikk mellett a 117. v.: „*job ember volt száz kopas predikatornall*” stb.). Jámbor protestáns iskolamester vagy prédikátor észrevétele a bőjtölésről vagy annak eltörléséről: „*Nem az ételben, hanem az engedetlensegben vagy[on] a' bün*”. Annak is található jele, hogy olvasó (tanuló?) diák a história adatait jegyezte a lap szélére (112. v. „*[Ma]gyarokh első ki gövételik [Schithi]abol Xts Urunk Születéfe' után 367, es vilagh te[re]m[és]és után 4329 ezjendöben*”). Ugyancsak se szeri, se száma azoknak a

bejegyzéseknek, melyek azt bizonyítják, hogy nagy egyetértéssel és helyesléssel fogadták a protestáns olvasók SZÉKELY *Chronica*-ját (SZÉKELYNÉL a 131. r.: Honorius Papa. I. „... *Semit sem fjerze*”. Mellette a fakult írás: „*Nem bizonyj. Semmit sem.*” — Vagy a rokonházasságokat eltiltó pápai rendelet ismertetéséhez fűzött megjegyzés: „*Nem az f3. irafbul lattad azt Pápa*” (130. v.). A 181. recton azt írja SZÉKELY, hogy „*Conrard. iiii. Romai Imperator, regnal három esztendeig. Ezt a Papa öle meg, mint eg' hoher*” — s nem marad el a lapközi jegyzés: „*talam meg éhezte volt az jeleségét s maf kepen n[em] juthatott hozzá.*”.

A bejegyzések — éppen a körülvágás miatti csonkultságukban — nem mindenütt olvashatóak. Így is érdekes képet adnak azonban egy XVI. századi magyar könyv sorsáról, olvasói használatáról.

Az a tény pedig, hogy erre az RMK- (helyesebben most már: RMNy-) kötetre a Műszaki Egyetem Központi Könyvtárában találtunk, arra int, hogy a további gyűjtőmunkák során nem szabad figyelmen kívül hagyni az országban található természettudományos-műszaki könyvgyűjtemények állományát sem.

VÉGH FERENC

Még egy kötet Apácai könyvtárából. Az elmúlt évtized eredményes kutatásai nyomán, jó néhány mű visszakerült arra a „könyvtartóra”, melyet a kolozsvári polgárok 1656-ban készítettetek APÁCAI CSERE János számára.¹ E könyvek nagyobb részében az egykori tudós tulajdonost, a vásárlás helyét, az árat, sőt néha még APÁCAI érdeklődésének irányát is igazolták autográf bejegyzései. HERPEI János tovább bővítve a kört, néhány további, közvetlen vagy közvetett úton feltételezett kötet jelenlétét is valószínűsítette e polcokon. Az eddig feltárt kb. 30 mű mellé sorolva APÁCAI saját kéziratoss és nyomtatott munkáit, az általa vagy neki ajánlott dolgozatokat, barátai és tanítványai alkotásait is.² De nem hiányozhattak e bibliothekából azok a munkák sem, melyeket tudósunk ismerősként emleget, olvasásra ajánl. Ez utóbbi csoportba tartozik a SZINYEI Gerzson nyomán újabban szemügyre vett kötet, amelyet APÁCAI bejegyzése is hitelesít és érveit igazolandó, citálja azt munkáiban.

A Sárospataki Református Főiskola könyvtárában³ D 91. jelzeten őrzik a *Liber Nizachon Rabbi Lipmanni . . . Curante Theodorico Hackspan . . . Accessit Tractatus de usu librorum Rabbinicorum . . . Norinbergae M. DC. XLIV.* című töredékes munkát. Amely a címlapon levő feljegyzés szerint 1739-ben már a könyvtár birtokában volt. Az orientáliák iránt nagy érdeklődést mutató APÁCAI, a jobbról-balra számozott — de latin nyelvű könyv — első előzéklapjára írta nevét, a vásárlás idejét, az árat: *Johannis Tsere Ao. 1649. Dec. 25. Constat tal. 1. stif. 40.* A peregrináló magyar diák tehát Utrechtben töltött első karácsonyán vásárolta ezt a kötetet, amelybe akkori szokásának megfelelően, nevének „Tsere” formáját írta.⁴ Kár, hogy a vásárlás helyét elhallgatta. Ezzel kiegészült volna életrajza.

¹ *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apácai és kortársai. Herepei János cikkei.* Bp.—Szeged, 1966. 480—511. „1 kön tarto” i. m. 497. l.

² I. m. 506—511. l.

³ SZINYEI Gerzson: *A sárospataki főiskolai könyvtár története.* Sárospatak 1884, 14. A szerző számos fontos könyvbejegyzést, possessort jelez, így többek között KÁROLI Péter *Cronicon Carionis . . . Wittenbergae* 1572 példányát DÁVID János 1580. évi bejegyzésével, MÉLIUSZ Péter: *A sz. Jánosnak tött jelenésnek . . . Várad* 1568. kötetét stb.

⁴ APÁCAI névváltozatairól BÁN Imre: *Apácai Csere János.* Bp. 1958. 24—31. l. HERPEI i. m. 435—443.

Mert az utrecht-i egyetemre csak a következő év elején iratkozott be, de valószínű, hogy már 1649-ben látogatta az előadásokat. Az sem kizárt, hogy már ekkor foglalkozott professzorának, Gisbertius VOETIUS-nak *Disputatio Theologica etc.* című dolgozatával, amelyet 1650. március 23-án és 27-én, nyilvánosan előadott. BÁN Imre rámutatott, hogy a „szent filológiáról” írt bevezető VOETIUS szellemi terméke, amit az egyetemi szokásoknak megfelelően, egyik tanítványával adatott elő. APÁCAI első tudományos jellegű munkája nem ez, hanem az ahhoz corollariumként csatolt 9 kisebb tétel.⁵ Ezek közül az első és a harmadik bizonyíthatóan, a negyedik feltehetően a *Liber Nizachonra* támaszkodott. Az alapszövegben VOETIUS több alkalommal említi Th. HACKSPAN nevét és szóba hozza a *Liber Nizachon*t is.⁶ A respondens APÁCAI pedig élt a kezében levő könyv adta lehetőséggel és forrásként használta tételeihez. Néhány évvel később, 1653. november 11-én Gyulafehérvárott, híres *De studio sapientiae* című tanári székfoglalójában, a héber nyelv és a rabbinikus irodalom tanulmányozását ajánlva, ismét hivatkozik Th. HACKSPAN-ra és a nevéhez kötött műre.⁷

Kétségtelen tehát, hogy APÁCAI a birtokában levő példányt végig tanulmányozta és forrásai között tarthatjuk számon.

A jelenleg Sárospatakon található kötet azonban nem teljes, és ezt bizonyára APÁCAI maga is tudta. Az előzéklapra írt bejegyzés és az azóta megbontatlan egykorú, pergamentkötés bizonyítja, hogy már a vásárlás idején hiányzott a példányból a héber címlap, amely Altdorfot jelölte meg a nyomtatás helyéül. Hiányzott továbbá az 1–200-ig számozott lapokon az eredeti kiadás alapszövegét adó polemika, a XIV–XV. század fordulóján tevékenykedő Jom-Tov LIPMANN-MÜLHAUSEN héber munkája, amelyet itt elsőként publikált Th. HACKSPAN.⁸ Az APÁCAI-hoz került példány csak a fent ismertetett latin címlapot, HACKSPAN előszavát és a *De scriptorum Judaicorum in Theologia usu vario et multiplici Tractatus* című, négy önálló fejezetből álló értekezését tartalmazta a 201–512. számozott oldalakon. Ezt követte 12 számozatlan paginán az öt részből álló mutató, majd a héber nyomtatáshibákat jelző tábla zárta a könyvet.

APÁCAI 1650. március 23-án és 27-én, mestere disputatiojához kötött koszorújában, első tételéhez, HACKSPAN munkájának második fejezete, *De usu Scriptorum Judaicorum in paraphrasibus Chaldaicis recte percipiendis, etc.* című szekcióját használta fel. Itt a respondens az arám bibliafordítások és parafrázisok istenneveket jelző kifejezéseit hozza bizonyítékul a trinitás védelmében. Példái a „מריא” és a „שכינתא” szavak, majd hivatkozva *ex Theologis veterum Hebraeorum* a kabbalista szférákra, a „כתר עליון”, „המה”

⁵ BÁN Imre i. m. 126–134. l. RMK III. 1756. APÁCAI példánya Kolozsvárott a volt ref. koll. könyvtárában RMK 384. jelzetten.

⁶ VOETIUS i. m. 6–7., 13., 31. l. Theodor HACKSPAN (1607–1659), kora egyik legjelesebb hebraistája. L. ZfHB. III. 1899. 16–17.

⁷ BÁN Imre i. m. 406. l. RMK II. 785. 33. l.

⁸ LIPMANN-MÜLHAUSEN prágai zsidó hittudós, 1399-ben megválaszolta a konvertált PESZACH-PETER vádjait, és 1410 előtt állította össze a kereszténységgel polemizáló *Széfer Nizachon*t. Érvelési során sűrűn idézi MAIMONIDES, IBN EZRA, RASI stb. munkáit. BERNSTEIN Béla, „Der Sieg” des Rabbi Jomtov-Lipmann-Mülhausen = Jewish Studies in Memory of Michael Guttmann. I. ed. S. LÖWINGER. Bp. 1946, 201–220. l. A keresztény tudományban hamar ismertté váló művet először LIPMANN-MÜLHAUSEN kortársa, Stephanus BODECKERUS brandenburi érsek cáfolta. SERVET még kézirat formában forgatta, részleteket fordított latinra Conrad GRASER a XVI. sz. végén. HACKSPAN a teljes könyvet kiadta héberül. Bevezetőjének végén jelzi a kiadás helyét: Altdorf 1644. júl. 22. A héber címlapon „אלטדורף ... יום כ"ב ט"ב”. ROSENTHAL, J.: *Anti-Christian*

Polemics from its Beginnings to the End of the 18th century = Areseth. II. 1960. 148. l. m. NEWMAN, L. I.: *Jewish Influence On Christian Reform Movements*. New York 1960. 566–567. l.

és „גיה” hármasságát ajánlja érvként a zsidókkal folytatott vitákban.⁹ Forrása részletesen elemzi az arám istenneveket, megállapítja azok héber megfelelőjét és arra a következtetésre jut, hogy az arám fordítások a Szentháromság személyeit külön-külön is jelzik. Az APÁCAI által idézett kifejezések a Szentléleknek felelnek meg. A továbbiakban HACKSPAN, a kabbala régi zsidó hagyományával érvel, és az ott található „korona — bölcsesség — értelem” hármasságát állítja igazolásul a Trinitás mellé.¹⁰

APÁCAI corolláriumának harmadik levelében HACKSPAN könyvének caput III. *De usu scriptorum Judaicorum in expositione librorum Novi Testamenti* című szekciója mondanivalóját ismerhetjük fel. A respondens azt állítja itt, hogy Jézus felhasználta beszédeiben régi zsidó hagyományokat, melyeket a Talmud is megőrzött. HACKSPAN számos Jézusnak és az evangélistáknak tulajdonított kifejezést, formulát, példázatot sorol fel. A *Talmud „Tract. Sanhedrin-c. 2.”*-re hivatkozva elmondja, hogy a zsidó felfogás szerint szülőnek tekinthető, aki valakit felnevel. Ezért foglalkozik Máté 1. fejezete József geneológiájával. Jézus ennek a hagyománynak értelmében tekinthette Józsefet apjának és fiait testvéreinek. HACKSPAN bizonyításai sorában szerepel Máté 5/18, az „iota” példázat. Ezt összeveti Josua ben LÉVI szavaival a Midrás *Jalkut ad Libros Regum atr. 195. pag. 31. col. 1.* alapján. A citált párhuzamok közül szövegmutatvánnyal igazolja Máté 7/12 és a *Talmud Tract. Sabat. cap. 2.*, Máté 6/1 és a *Talmud Tract. Baba Batra c. I.*, Máté 12/32 és a Széfer CHÁSZIDIM no. 234. stb. párhuzamát.¹¹

A negyedik tételben APÁCAI az arab nyelv jelentőségéről beszél az *Ószövetség* megértésének vonatkozásában. HACKSPAN ennek a kérdésnek nem szentelt külön fejezetet vagy szekciót, de egész művéen végig vonul az a felismerés, hogy a *Korán* különféle, az *Ó* és *Újszövetséggel* érintkező szurái és mondatai, nélkülözhetetlenek a bibliával foglalkozó teológus-filológus számára. Ezt bizonyítandó, eredetiben citálja a *Korán* textusát és úgy vélekedik, hogy abban a kereszténység alaptételei is igazolást nyerhetnek.¹² APÁCAMAK az arab nyelv iránti érdeklődését talán éppen HACKSPAN könyvének tulajdoníthatjuk. Annyi bizonyos, hogy már a fent tárgyalt disputatio előadása előtt két nappal a *Zsoltárok* könyvének szír kiadását vásárolta meg, és 1650 áprilisában latin—arab szótárért adott 2 tallér 25 stif-et. Ez utóbbiba írt héber nyelvű bejegyzései pedig azt igazolják, hogy szorgalmasan tanulta az *Ószövetség* eredeti nyelvét.¹³

Tudásunk héber nyelvismeretéről több szó esett már, BÁN Imre a rabbinikus irodalomhoz fűződő kapcsolataira is felfigyelt.¹⁴ APÁCAI ez irányú érdeklődésének forrása, saját szavai szerint, HACKSPAN könyvében keresendő: *Olvassa el Hakspan értekezését a zsidó irodalom különféle és többszöri hasznáról a theológiára nézve és be fogja vallani, hogy soha egy theológus sem fogott és foghatott kellő felszereléssel a theológia alaposan tanulmányozásához a rabbinusok tudásának ismerete nélkül* — írja a *De studio sapientiae* lapjain.¹⁵ Ehhez a fontos, a modern tudomány számára is megszívlelendő felismeréshez APÁCAI tudományos

⁹ RMK III. 1756. 33b. Az utrechti 1650. évi kiadásban sajtóhibás a héber szöveg. BÁN Imre i. m. 128. l.

¹⁰ HACKSPAN példái: RASI Gen. 45/27-hez, ONKELOSZ targumja Gen. 31/49-hez, Targum Jerusalmi Gen. 1/27-hez stb. Liber Nizachon 374—379., 403—405. stb.

¹¹ *Liber Nizachon* 424—425, 432—433, stb.

¹² Vö. *Liber Nizachon* Praef. 243—247, stb. Vö. Index I.

¹³ HERPEI i. m. 489. l. SCHEIBER Sándor: *Apáczai Csere János héber bejegyzése*. Irod. tört. Közl. 1965. 86. l. MÓDIS László, *Magy. Könyvszle* 1966. 39—40. l. SCHEIBER Sándor, *uo.* 43—44. l. DÁN Róbert, *Irod. tört. Közl.* 1968. 338—339. l.

¹⁴ BÁN Imre i. m. 406—407., 469. l.

¹⁵ *Apáczai Cseri János pedagógiai munkái*. Ford. és jegyz. HEGEDŰS István. Bp. 1899. 97. l. A HACKSPAN által ismertetett és idézett rabbinikus munkákat l. *Liber Nizachon*. III. Index.

munkássága során mindig ragaszkodott. Művelődéstörténetünk szempontjából ebben a hatásban látjuk a *Liber Nizachon* töredékének forrásértékét.

Végül, de nem utolsósorban az itt bemutatott kötet ismételten arra kell figyelmeztessék kutatóinkat, hogy sok még a szabad hely tudósunk „könyvtartó” polcain.

DÁN RÓBERT

In memoriam praeceptorii
humanissimi Gy. Moravesik

Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratái. (I. rész) A magyar művelődéstörténet 16. és 17. századi forrásainak nagyon becses, néhány darabját tekintve pedig ma már egyedüli lelőhelye DEBRECENI EMBER Pál magyar református egyháztörténeti munkája, melyet a szerző halála után Friedrich Adolph LAMPE utrechti professzor adott ki *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* címmel Utrechtben 1728-ban.

A közreadó EMBER Pál nevét nem említi sem a mű címlapján, sem a közzétett szövegben. A kötetben egyetlen helyen találjuk meg — Paulus E. DEBRECENI alakban — a szöveg elé bocsátott és nem LAMPETÓL származó ajánlólevelek egyikében.

LAMPE a címlapon világosan meghatározza a maga szerepét a mű létrejöttében mondván, hogy az „Ex monumentis fide dignissimis a Viro quodam doctissimo magnam partem congesta; nunc autem accessionibus multis locupletata, et hoc ordine concinnata, a Frid. Adolpho Lampe”. Az előszóban azt is megírja, hogy a megboldogult „nunc év *Παύλιος*” szerző be nem fejezett, több helyütt hiányos kéziratát juttatták el hozzá kinyomtatás céljából. EMBER Pál érdemét egyébként egyáltalán nem akarta kisebbíteni, tisztelettel említve a „fidelis Dei Servus”-t, aki a nyomtatott könyvek mellett a fellelhető kiadatlan forrásműveket is közreadta. Mégis úgy látta jónak, hogy a mű szerkezetén bizonyos változtatásokat hajtsen végre, sőt egyes, szerinte nem túlságosan fontosnak tartott részeket el is hagyott, és helyükre más, újabban hozzá eljuttatott adatokat tett. Az így átalakított kéziratot adta át azután a munka elvégzésére vállalkozó nyomdásznak.

I.

A *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* abban a formában, ahogy ma ismerjük, tehát nem tartalmazza DEBRECENI EMBER Pál nevét, mint szerzőét, szerkezetét a kiadó megváltoztatta, hiányoznak belőle olyan részek, amelyeket EMBER Pál fontosnak tartott kéziratába beleilleszteni, és amelyek nekünk talán jelentősek. Végül idegen kiadó és nyomdász kezén nevek és adatok is eltorzulhattak, mint ahogy torzultak is, és ez egyedüli forrás esetében egyáltalában nem közömbös.

LAMPE eljárását a mű közreadásában sokan kifogásolták. Az elmúlt kétszázötven év alatt kézikönyveink szerzői óvatosan vagy élesebben az itt felsorolt aggályokat ismétlik, s LAMPE neve hovatovább egyet jelentett az idegen tollakkal ékeskedő, önkényes csorbító, honi világi és egyházi történelmünk ismeretét nélkülöző, tárgyi adatokat ennek következtében elferdítő, egy olykor csak kritikával használható forrásmunka közreadójával.¹

¹ Az elítélő vélemények sommás fogalmazását RÉVÉSZ Kálmán adta: „... rossz, kegyelet nélküli méltánytalanság, melyet halála után rajta, illetőleg művén Lampe — amint az eddigi adatokból ítélhetünk — még a tudósoktól sem idegen, bizonyos emberi gyarlóságból és az akkori magyar protestáns viszonyok és követelmények majdnem teljes, de nem szándékos ignorálásából elkövetett. A szerző nagybecsű előbeszédét kihagyta, rendszerét összevissza forgatta, s ez szerintem azon két főbűne, melyet különben nagy érdemei egészen soha ki nem engesztelhetnek.” *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 27 (1884) 1376. col.

Az igazság felderítésére az első lépést TÓTH Ferenc pápai teológiai tanár, SINAI Miklós kiváló tanítványa, az egyháztörténet fáradhatatlan munkása tette. Száz évvel LAMPE—EMBER munkájának megjelenése után, 1829-ben külföldi akadémiákon tanuló teológusait megbízta azzal, hogy az utrechti egyetem könyvtárát kutassák át alaposan, mert EMBER Pál eredeti kéziratának ott kell lennie. TÓTH Ferencnek voltak bizonyos értesülései, ezekre később még visszatérünk, amelyek alapján bizonyos volt abban, hogy a kézirat az utrechti Bibliothecában rejtőzik. Egyúttal megbízta az akadémikusokat azzal is, hogy BOD Péter egyháztörténetének ugyancsak külföldre jutott kéziratát is próbálják meg felkutatni. A teológusok az utrechti könyvtár munkatársainak segítségével alaposan átkutatták a gyűjteményt, de a kéziratot nem találták. Minthogy LAMPE EMBER művének kinyomtatását követően hamarosan Brémába került, úgy gondolták, hogy a kéziratot is magával vitte. A kutatásban segítségükre volt HERINGA professzor, az egyháztörténelem tanára, aki megígérte, hogy más hollandiai gyűjteményekben is kereseti a kéziratot.² Valami eredményre juthatott, mert a hajdani teológusok 1846-ban, most már TÓTH Ferenc és BUDAI Ézsaiás professzorok leszármazottaihoz fordultak azon kérésükkel, hogy néznék át az elhalt professzorok hagyatékát. Tudomásukra jutott ui., hogy HERINGA írt e tárgyban BUDAI Ézsaiásnak, ez meg TÓTH Ferencet értesítette a dologról. Nézzék hát meg az örökösök a professzorok irományait, történelmi feljegyzéseit, pörgessék át a hagyatékban levő LAMPE-köteteket, hátha az azóta ugyancsak meghalt HERINGA értesítését megtalálják.³ Felhívásuknak visszhangja nem volt. A kérést 1885-ben BALLAGI Mór tette ismét közzé, abból az alkalomból, hogy a leydeni Bibliothecában megtalálták BOD Péter egyháztörténetének kéziratát.⁴

E dicséretes buzgalomra visszatekintve eléggé különösnek látszik, hogy sehol sem találkozzunk az *Egyháztörténet* időközben Magyarországon felbukkant kéziratáról szóló híradás ismeretével. PODHRADCZKY József közölte a *Tudományos Gyűjteményben* 1832-ben — három évvel TÓTH Ferenc próbálkozása után — a debreceni Fáy-könyvtár „holmi régiségei”-ről szóló ismertetését. A debreceni polgármester ritkaságai között talált egy kéziratot *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae. An. 1706. MSC originale Pauli Ember* címmel.⁵ PODHRADCZKY jóhiszeműen gondolta a kéziratot autográfának, és ha akkor az egyháztörténet érdemes bűvárai felfigyeltek volna erre a közleményre, az EMBER—LAMPE-kérdésben ma talán többet tudnánk. Ha akkor megindul a kutatás, talán még meg lehetett volna menteni azt a kéziratot, melynek egykori meglétét ma már a filológia segítségével kell bizonyítanunk.

II.

1881-ben a Budapesten megrendezett országos könyvkiállításon ÁGOSTON József budapesti gyűjteményének ritkaságai között kiállításra került DEBRECENI EMBER Pál egyháztörténetének kézírata is.⁶ Révész Kálmán figyelmeztette a gyűjtőt a kézirat tudományos értékére, és ezért engedélyt kapott tanulmányozására is. Kutatásainak eredményét előzetesen 1882-ben, majd 1884-ben tette közzé azzal az ígérettel, hogy a LAMPE—EMBER

² A teológusok jelentését közölte SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636—1836*. Debrecen, 1935. 81—83.

³ NÉMET János: *Kérelem néhai Buday Ézsaiás és Tóth Ferencz ref. püspök urak örököséhez*. Prot. Egyh. és Isk. Lap 5 (1846) 383—384. col.

⁵ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 28 (1885) 901—904. col.

⁶ PODHRADCZKY József: *Holmi régiségek*. Tudományos Gyűjtemény 16 (1832) III. 86.

⁶ *Könyvkiállítási Emlék*. Bp. 1882. 180.

kérdést, most már a megkerült kézirat segítségével, önálló munkában fogja minden oldalról véglegesen tisztázni.⁷ Az önálló munka nem jelent meg, ezért az ÁGOSTON-gyűjteménybeli kéziratot illető bűvárlatainak eredményeit csak az említett két közleményből összegezzük.

Révész Kálmán megállapította mindenekeelőtt, hogy a kézirat nem EMBER Pál sajátkezü munkája, hanem másolat, amelyet több kéz készített sietősen, a 18. század végén. Kálvinista papokat és tanulókat ábrázoló tollrajzok között foglal helyet a kézirat címe: *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae. Anno 1706.* Az 5. lapon kezdődik EMBER Pálnak a mű elé bocsátott előszava munkája létrejöttéről. Itt ismerteti a magyar protestáns egyháztörténetírás előzményeit, forrásait és saját munkája előhaladásának körülményeit. Révész ebből a számunkra nagyon becses előszóból hosszabb részleteket is közölt. A másolat szerkezetének és felépítésének ismertetéséből kitűnik, hogy LAMPE mint szerkesztő alaposan átalakította a hozzá eljuttatott kéziratot. LAMPE szövegének és EMBER munkájának egybevetését Révész itt nem végezte el, mert mint már említettük, egy későbbi önálló munkában kívánta azt közreadni.

Nagyon érdekes az, amit a másolat létrejöttéről megállapított. A 648 számozatlan, nagy, negyedréti lapból álló kéziratnak mintegy 50 lapja tiszta. A másolás 18—20 kéz munkája; a különböző kézzel írott szövegek között sokszor két-három vagy több tiszta lap van anélkül, hogy a szöveg megszakadna. Ez arra mutat, hogy a másolás egyidőben történt. Három helyen a kéziratban a másoló kezektől eltérő kéztől származó bejegyzések vannak. A jellegzetes írásról Révész Kálmán megállapította, hogy az SINAI Miklóse. Egy 1785-ben megjelent műre való hivatkozás bizonyossá teszi, hogy SINAI bejegyzései 1786 után kerültek a kéziratba. Révész feltételezése szerint SINAI tanítványai másolták professzoruk részére EMBER Pál művét. A másolat sok és könnyen kijavítható hibája úgy maradt, és ebből Révész arra következtetett, hogy SINAI ismeretes pere után elfáradva juthatott a kézirathoz.

Révész a kézirat sorsát is megtudta ÁGOSTON Józseftől: HOROVITZ antikvárius közvetítésével jutott hozzá a Fáy-könyvtárból, ahová tudvalevőleg SINAI kéziratának jó része is került. Ez tehát az a kézirat, amelyről PODHRADZKY már 1832-ben hírt adott. A kézirat ma a budapesti Ráday-gyűjteményben van.⁸

A kézirat tartalmát és beosztását röviden ismertetjük. A címlapok (7—10. p.) után következik EMBER Pál előszava *Praeloquium* címen (11—23. p.), ezt követik az *Aggratulatio*-k (23—28. p.).

A Pars prima az *Ortus et progressus* alcímet viseli (31—77. p.), ez foglalkozik a reformáció előzményeivel és az ún. előreformációs mozgalmakkal.

A következő rész címe *Parti secundae praemittitur Introductio in septem divisa sectiones* (77—848. p.). A hét sectio a következő: I. De confessionibus. II. De articulis seu canonibus. III. De ritualibus vulgo agendis. IV. De iis qui versionem . . . (a Biblia-fordításokról és kiadásokról). V. Geographica situatio. VI. De haeresibus. VII. Fragmenta. Ennek újabb alfejezetei: I. Archaiologia. II. Diplomata. III. Catalogus magnatum . . . (akik a reformációt támogatták). IV. Catalogus virorum eruditorum . . . (akik külföldi akadémiákon jártak). V. Dévai Biró Mátyás ügye. VI. A gályarabok ügye. VII. Christoph. a Roxas tevékenykedése.

⁷ Révész Kálmán: Debreceni Ember Pál egyháztörténelme. Debreceni Protestáns Lap 2 (1882) 132—133., 139—140., 148—149. és ugyanó: *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 27 (1884) 1375—1381. col. (Ezután Révész II.)

⁸ Budapest. Ráday-gyűjtemény. Levéltár K 1,29.

Következik a Pars secunda: *Varia . . . ecclesiae evangelico-reformatae facta* (879—1093. p.). Ez tartalmazza a következőket: PÁPAI PÁRIZ *Rudusának* másolata; az ehhez fűzött *Annotationes seu scholia*; a *Continuatio Ruderis redivivi* 1696-ig. A végén pedig egy katalógus, a magyar történelemmel foglalkozó közismertebb nyomtatott és kéziratos forrásművek jegyzéke; nem tartalmazza mindazon műveket, amelyeket a szerző felhasználott. Meg kell itt jegyeznünk, hogy ebben a részben kétszer is előfordul DEBRECENI EMBER Pál neve, a PÁRIZ-mű másolatán (879. p.) és az irodalomjegyzéken (1211. p.).

Ez volt tehát az *Egyháztörténet* eredeti felépítése.

III.

A *Serapeum* című folyóirat 1862-ben ismertette az oxfordi Bodleian Library újabban szerzett kéziratait. Ezek között az egyik tétel: *Helmiezi Stephani, Historia ecclesiastica Ungariae reformatae. 2. vol. 4°. 1712.*⁹ HELMECZI István egyháztörténetírói munkásságáról eddig nem tudtunk, a kéziratban szereplő korai évszám pedig különösen figyelmet érdemel. A Bodleian Librarytól a kéziratról megküldött mikrofilm alapján megállapítható volt, hogy a katalógusba HELMECZI István neve a címlap nélküli mű dedikációjából került. Ez így hangzik: „Multum Clarissimo Eruditissimo ac Celeberrimo Viro Domino Frid. Adolpho Lampe SS. Theol. Doctori, in Illustri Academia Ultrajectina SS. Theologiae et Historiae Ecclesiasticae Professori longe meritissimo, Dno et Fautori suo Venerandissimo, mittit Stephanus Helmeczi. Szathmarino Anno 1722. 27. Aprilis.” — A második kötet ajánlása pedig — kevés változtatással — a következő: „Multum Clarissimo Celeberrimo ac Eruditissimo Dno Frid. Adolpho Lampe, SS. Theologiae Doctori, et in Illustri Academia quae Trajecti ad Rhenum est, SS. Theologiae et Historiae Ecclesiasticae Professori dignissimo, Dno ac Fautori suo Venerandissimo, hoc de rebus Hungaricae Ecclesiae Reformatae M. Scriptum, mittit Stephanus Helmeczi P. E. R. Szathm. Anno 1722. 3. Maji.”¹⁰

A kéziratok áttanulmányozása után kiderült, hogy a HELMECZINEK tulajdonított mű valójában DEBRECENI EMBER Pál egyháztörténetének Utrechtbe LAMPEHOZ juttatott, oly régen keresett kézirata.

A mikrofilm alapján a két részből álló kézirat leírása a következő: a kötéstábla nélküli, összefűzött ívekből álló kéziratok borítólapjának belső oldalán van az ajánlás, ezzel szemközt már a folyamatos szöveg kezdődik, illetve a második füzet esetében folytatódik. Ezeknek a köteteknek szerzőt és címet tartalmazó címlapja tehát valószínűleg nem volt. Az első kötet 149, a második 145 folióból áll. Méretük, amennyire ez a mikrofilm alapján megállapítható, 15 és 1/2 cm × 20 és 1/2 cm.

Az ajánlást író HELMECZI kézírása — autográf voltát nincs okunk kétségbe vonni — nem azonos a két kötet szövegét folyamatosan író kéz írásával. DEBRECENI EMBER Páltól nagyszámú és különböző korból származó iromány maradt fenn, így könnyű volt megállapítani, hogy a LAMPENAK elküldött példány nem EMBER Pál saját kezű kézírása.

A már ismertetett SINAI-féle másolat alapján megállapítható, hogy a most előkerült kézirat nem tartalmazza a kiküldött teljes művet. Ez a két fasciculus a második rész elé

⁹ *Serapeum* 23 (1862) 170.

¹⁰ Oxford. Bodleian Library. Department of Western Manuscripts. Jelzete: MSS. Add. A. 57. és 58. Mikrofilmje: MTA Könyvtára. Mikrofilmtár 2558/IV. A katalógus 1712-es évszáma tévedés, a kéziratban világosan 1722 olvasható. (1712-ben LAMPE még nem is volt Utrechtben professzor!)

bocsátott *Introductio* hét sectióját tartalmazza. Ez képezte a mű derekát. Ez lehetett a kiküldött második és harmadik füzet, melyeket megelőzött egy, az előszót és a reformáció előzményeit tárgyaló rész. Az utolsó, negyedik fasciculus, mely most még szintén hiányzik, PÁRIZ *Rudusán*ak másolata volt és EMBER Pálnak ahhoz fűzött kiegészítései.

Rátérve most már a kéziratok szövegének összevetésére, megállapíthatjuk, hogy a könnyen javítható olvasati vagy másolati eltérések mellett a két kézirat több helyen lényeges eltérést mutat. Van ui. a szövegnek egy érzékeny része, mely személyes vonatkozásai miatt időszerű volt, és mindazokat érintette, akik a kézirattal valami kapcsolatban voltak. Ez a rész a különféle külföldi egyetemeket látogató ifjak névsora, amelyet azután LAMPE a nyomtatott szövegből kihagyott. RÉVÉSZ ugyan nem figyelmeztetett rá, de már itt megemlítjük, később pedig alaposabban is elemezzük azt, hogy a SINAI-másolatban ezt a részt alaposan kibővítették, sőt egészen SINAI koráig teljessé tették. Az oxfordi másolatban viszont ezek a katalógusok szövegünk története szempontjából tartalmaznak fontos adatokat. A második kötet 109. levelén kezdi a Franekerben tanuló diákok névsorát, 1699-ben csupa nagybetűvel írja az ott időző HELMECZI István nevét, a 112. levél versoján pedig, eljutva az 1710-es évhez a következő feljegyzést találjuk: „Ob rationem contagionis et furentis Bellonae nemo studiosorum gentis nostrae Academiae salutavit. In Acad. Franec.: sex mensium spatium solus Ego inter suspiria et lacrymas . . . sedi.” A SINAI-másolatból és a franekeri magyarok azóta publikált névsorából tudjuk, hogy SZATMÁRI PAKSI Mihály töltötte aggodalmak között az 1710-es évet egymagában franekeri bujdosásában.¹¹ Nevét nemcsak szerénységből hallgatta el, hanem valószínűleg óvatosságból is. Mint a meghalt EMBER Pál veje ő gondoskodott a család őrzésében levő kézirat lemásolásáról és külföldre juttatásáról. RÉVÉSZ Kálmán látott egy olyan példányt a nyomtatott *Egyháztörténet*ből, amely korábban a SZATMÁRI PAKSI-családé volt. A kézirat sorsáról ebben a következő bejegyzést találta: „Manuscriptum huius (id e. Pauli Ember) cum ad patrem meum Mich. Szathmári — cujus conjunx erat Juditha Ember — pervenisset, id ad Lampeum missit, qui in eo praeter alia graviter peccavit, quod praefationem auctoris omiserit.”¹²

E kéziratot tehát belső és külső bizonyítékok egybehangzó tanúsága szerint SZATMÁRI PAKSI Mihály, ez időben marosvásárhelyi professzor másolta a család tulajdonában levő autográfrol. Az ajánló sorokat író HELMECZI István esperes volt, a tiszántúli egyházkerület generalis notarius. Mint egyházi főhatóság továbbította a kéziratot, neve is ezért szerepel a megfelelő helyen csupa nagybetűvel.

A másik jelentős eltérést a két másolat között az oxfordi kézirat második fasciculusának végén találjuk. A 145. levél versoján THÖKÖLY Imre epitáfiumát másolták le, nyilvánvalóan azért, mert EMBER Pál kézírata is ezzel végződött. (A SINAI-másolatban ez hiányzik.) A szöveg alig-alig mutat eltérést a KOMÁROMI János készítette eredetitől, beosztása, a sorok elrendezése is majdnem hű mása a márványba vésett feliratnak. 1705. szeptember 13-án halt meg a fejedelem, Komáromi ezután csakhamar hazatért feljegyzéseivel. A sírfelirat másolatban gyorsan terjedhetett, mert amint a SINAI-féle kézirat címlapjáról tudjuk, az *Egyháztörténet* 1706-ban már készen volt. Meggyőződésünk, melyet a következőkben majd bizonyítani igyekezünk az, hogy a negyedik, záró füzet ellenére EMBER Pál munkáját ezzel a harmadik fasciculust záró THÖKÖLY-epitáfiummal fejezte be.¹³

¹¹ HELLEBRANT Árpád: *A franekeri egyetemen tanult magyarok*. TT 1887. 198.

¹² RÉVÉSZ II. 1381. col. (Ezt a példányt antikváriumban megtaláltam.)

¹³ *Komáromi Jánosnak törökországi diáriuma*. Pest, 1861. 88.

IV.

EMBER Pál művéből most már két kéziratos másolattal is rendelkezünk. Összevetésük és viszonylag könnyen magyarázható eltéréseik vizsgálata után megkíséreljük az eredeti szöveg kialakulását nyomon követni. A következőkben sok helyen támaszkodhatunk a már eddig feltárt adatokra, de ugyanakkor a jövőben itt adódik majd a legtöbb lehetőség arra, hogy különösen a nemzetközi szellemi kapcsolatainkat érintő vizsgálódásainkat kiterjesszük.

E dolgozat keretében, amint azt a címben is leszögeztük, csak DEBRECENI EMBER Pál *Egyháztörténetének* kéziratos hagyományával foglalkozunk.

KATHONA Géza szép, alapos forráskutatáson alapuló tanulmánya EMBER Pál személyét behelyezi korába, a tudós és lelkipásztor pályájáról teljes képet ad.¹⁴ E tanulmány eredményeit felhasználva most csak erősebb hangsúllyal figyelmeztetünk életének néhány fontosabb mozzanatára. Kiváló debreceni tanárok, MARTONFALVI György és LISZNYAI KOVÁCS Pál formálták a sokat olvasó diákot. Az iskolából kikerülve csakhamar Sárospatakon lett pap. THÖKÖLY Imre küldte külföldre, hogy az akadémiákon tovább tanuljon.

Hollandiai tartózkodása nemcsak tudományos képzését szolgálta, hanem a mindenkor elsősorban papi hivatását teljesítő verbi Dei ministert egy másik ugyancsak élete végéig vállalt szolgálatra kötelezte. Hollandiában került először kapcsolatba TÓTFALUSI KIS Miklóssal — *Egyháztörténetében* meghatóan szép emléket állított neki —, valamint az amszterdami *Biblia* tudós korrektorával, az idősebb CSÉCSI Jánossal, és az ő közvetítésükkel bizonyára PÁPAI PÁRIZ Ferencel is. Más-más területén működtek a magyar művelődésnek, de barátságuk, egymás munkálkodásának kölcsönös segítése mindannyiukat életük végéig nyomon kísérhetően összetartotta.

EMBER Pál hollandiai tartózkodása idején, 1684-ben jelent meg PÁRIZ Ferenc magyar egyháztörténeti forrásgyűjteménye *Rudus redivivum* címen. Szerzője szerény kísérletnek szánta, amint erre a cím is utal és egyben kérésnek, meg ösztönzésnek, hogy kiki az őstől rámaradt ilyen irományokkal tegye teljesebbé e gyűjteményt. Isten és az ország előtt, de legfőképpen a református egyháznál szerez ezzel érdemeket. Holta után pedig kegyes tettét követően a nép áldása kíséri és nyugodtabban aluszik majd.¹⁵ EMBER Pált saját szavai szerint PÁRIZnak ezek a sorai indították az egyháztörténeti emlékek összegyűjtésére. A mindig elsősorban végzett lelkipásztori munka mellett nehéz feladatra vállalkozott Magyarországon abban a korban, amikor éppen az ilyen csendes elmélyülő munkához adatott meg a legkevesebb lehetőség. Kuruc-labanc seregek váltakozva kényszerítették arra, hogy otthonát menekülve elhagyja. Sárospatakon be is börtönözték a kamara parancsára, kiszabadulva Losoncon talált otthont 1695-ben. Az itt töltött hat év alatt nyugodtan dolgozhatott, és olyan pártfogók barátságát nyerte el, akik élete végéig támogatták. RÁDAY Pált itt ismerte meg, és talán a debreceni DOBOZI-családdal is ekkor került kapcsolatba. Losoncon tudhattak gyűjtőmunkájáról, mert egy főúri pártfogója valószínűleg itt hívta fel figyelmét a SCULTETI Severin *Hypomnema* (Bártfa, 1599) c. művében található egyháztörténeti adatokra, amelyeket csatolt is munkájához (LAMPE 45—50. p.).¹⁶

¹⁴ KATHONA Géza: *Debreceni Ember Pál 1661—1710*. Theologiai Szemle UF 4 (1961) 219—224. (A tanulmányra LADÁNYI Sándor hívta fel a figyelmemet.) EMBER Pál életrajzi adatait, ahol más forrást nem jelölünk meg, mind innen vesszük.

¹⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Rudus redivivum*. Szeben, 1684.

¹⁶ A következőkben mindig LAMPE kiadását idézzük, ha a kézírathoz viszonyítva nincs eltérés, mert a nyomtatott szöveg mindenki számára hozzáférhető.

Készülő műve nagyobb körben még nem lehetett ismeretes, maga is legfeljebb csak PÁRIZ kiegészítésének és toldalékának szánta. Lelkipásztori teendői mellett történeti érdeklődése ekkor még az egyetemes egyházmultja felé fordult. 1699-ben, *Szent Siktusának* előljáróbeszédében egy „traktát” ígér az egyházi ünnepek kialakulásáról.

Külső ösztönzés, e diszciplinában való szégyenletes hátramaradásunk felett érzett szégyen készítette arra (mint CZVITTINGERT is!), hogy a feladatot vállalja, a magyar református egyháztörténet még fellelhető valamennyi okmányát lemásolja. A külföldi felhívás Berlinből jött, D. E. JABLONSKI udvari lelkész, COMENIUS unokája, a lengyel exulánsok püspöke kérte a magyar szaktudósok közreműködését egy kelet-európai egyetemes protestáns egyháztörténet anyagának összeállításához. JABLONSKI a diplomáciai küldetésében Berlinben is megfordul TELEKI Pál ajánlatára fordult PÁPAI PÁRIZ és ENYEDI István nagyenyedi professzorokhoz, és kérte segítségüket a magyarországi egyháztörténeti anyag összegyűjtéséhez.¹⁷ JABLONSKI a szláv protestáns egyházak történetét akarta megírni REGELVOLSCIUS 1652-ben megjelent munkája folytatásaként.¹⁸ Jól tudta ugyan, hogy a magyarok eredetüket tekintve, de nyelvileg se tartoznak a szláv népek közé, mégis a magyarság elhelyezkedése a szláv környezetben, az egyházak közös sorsa és küzdelmei szerinte egy ilyen munkamegosztáson alapuló közös kiadványt tesznek szükségessé.¹⁹ E tárgyban folytatott levelezése publikálva van, a körülmények ismereteseek, bár éppen a nemzetközi összefogás terve körül további levéltári kutatás még új eredményeket hozhat. Figyelemre méltó, hogy csaknem kétszáz év után, napjainkban jutottunk el ismét arra a felismerésre, hogy egy ország se tudja a maga művelődéstörténeti problémáit megoldani a környező népek hasonló kérdéseinek vizsgálata nélkül, és az együttműködés e téren kinek-kinek hasznára válik.

JABLONSKI röviden közölte a mű felépítésére vonatkozó elképzeléseit, és a kiadásra is vállalkozott, akár beépítve nagy művébe, akár külön is. A felszólításra PÁRIZ nem válaszolhatott biztató ígérettel. Magyar forrásmunka még nem készült — már J. LAETUS is joggal hiányolta azt 1643-ban.²⁰ De ennek nem a nemtörődömség az oka, hanem a magyar egyházak küzdelmes sorsa. Amit eddig írtak, az a viszontagságos időkben elpusztult, vagy magánosoknál lappang. Nem volt arról tudomása, hogy Magyarországon valaki is foglalkozna ilyen adatoknak az összegyűjtésével, így csak saját újabban összegyűjtött anyagát küldi majd el Frankfurtba utazó diákjaival. E válaszelevélből látjuk, hogy PÁRIZ akkor még nem tudott EMER Pál feljegyzéseiről. Az viszont meggyőződésünk, hogy EMER Pál még ebben tudomást szerzett JABLONSKI felszólításáról. A SINAI-féle másolatból tudjuk, hogy a *Rudus*-hoz fűzött folytatást az 1696-os évvel zárta le. Beledolgozott ugyan még forrásműveket, amelyekhez csak a későbbi években jutott hozzá, de az anyag évről-évről feldolgozását nem folytatta. Ennél az évnél LAMPE is jelzi,

¹⁷ JABLONSKI levelezése: BOD P.: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. 2. Leyden. 1890, 461—466. Ld. még RÉVÉSZ Imre: *Comenius unokája*. Századok 96 (1962) 1—24., ahol a teljes irodalom idézve van.

¹⁸ REGENVOLSCIUS, Adrianus [Węsierski, Jędrzej]: *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipue Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae etc. distinctarum, libris IV. adornatum*. Trajecti ad Rhenum, 1652.

¹⁹ JABLONSKI barátja, LEIBNIZ is érdeklődéssel foglalkozott ekkor a finn—magyar rokonság kérdésével. *Otium Hannoveranum sive miscellanea . . . Leibnitii*. Ed. 2. Lipsiae, 1737. 37., 56., 84—89. és 157.

²⁰ LAETUS, Johannes: *Compendium historiae universalis, civilis et ecclesiasticae*. Lugduni Batavorum, 1643. Praefatio: „Continuavi protestantium ecclesiae res gestas et provincias res singulares (sola Hungariae, quod de his nulla scripta quod sciam extant excepta)” . . .

hogy a feljegyzések megszakadnak.²¹ Ez csak azzal magyarázható, hogy EMBER Pál tudomást szerezve JABLONSKI nagy tervéről, másképp szervezte meg anyaggyűjtését, adatait új rendszer szerint csoportosította. Az új részekben az adatokat azután lehetőleg a kézirat lezárásáig hiány nélkül igyekezett közreadni.

KATHONA Géza mutatott rá, hogy JABLONSKI figyelmét a Berlinben időző ifjabb DOBOZI István hívhatta fel a csendben munkálkodó EMBER Pálra, aki ekkor már Szatmáron volt lelkész. JABLONSKI 1703. március 19-én most már közvetlenül az új munkatársához fordult levelével, javaslatot tett a munka szerkezetére, és sürgette a befejezést. Elképzelése az volt, hogy a külföldi olvasó számára egy általános tájékoztató fejezetet közöljön a magyarországi viszonyokról, ezt kövesse a történeti anyag annalisztikusan a reformáció kezdetétől a 17. század végéig, lehetőleg hiány nélkül. Az eredeti okmányokat ne a folyamatos szövegben tegye közzé, hanem csak a végén. Foglalkozzék az egyház tanaitól eltérő irányzatokkal is. Adja közre az egyház hivatalos iratait és kiadványait, a rituálékat, agendákat, a kánonokat és zsinati határozatokat. Ha képeik vannak, azokat is közölje. Végül pedig „Gratum mihi erit, collectanea vestra quancoyus accepisse” — írta.²²

Nyilvánvaló, hogy ez a levél DEBRECENI EMBER Pálnak új ösztönzést adott. Superintendense, KOCSI CSERGŐ János javaslatára és hozzájárulásával az egyes egyházak előjáróihoz fordult azzal a kéréssel, hogy a hozzájuk tartozó területek történetére vonatkozó adatokat bocsássák rendelkezésére (LAMPE 564. p.). E tárgyban folytatott levelezésének emlékei bizonyára előbb-utóbb felbukkannak valahol, az ő irományai között ma már ilyen nem található. Felhívására sokfelől kapott választ, az eredmény pedig a kézirat „Geographica situatio” fejezete (LAMPE 561—671. p.), értékes forrása ma is a helytörténetnek és művelődéstörténetnek. Az anyag elrendezéséhez nyilvánvalóan REGENVOLSCIUS hasonló felépítésű fejezetei adták az ösztönzést, de EMBER Pál anyagközlése sokkal rendszeresebb.

Alig néhány hónapja rendezte az új tervnek megfelelően anyagát, amikor ismét utolérte a háború, a szatmári veszedelem, a „misera clades”, amikor „igne et gladio expulsus” menekült az égő városból, mentve hamarjában, amit menthetett. „Elvesztvén az 1703-iki szatmári nyomorúságos szerencsétlenségben könyvkészletemnek nagyobb részét, különösen a nekem aranynál és ezüstről kedvesebb kézirataimat vesztvén el — jöllehet nem mind . . .” — írta később.²³ JABLONSKIVAL való levelezés is ott pusztult el, csak kivonatos feljegyzések maradtak meg abból barátjánál, CSÉCSI Jánosnál.

Könyvtárát vagy annak néhány darabját később RÁDAY Pál segítségével sikerült visszaszereznie.²⁴ A családi hagyomány szerint maga Rákóczi adatta azt vissza, úgy

²¹ LAMPE 518. p. „Hucusque excerpta illa se extendunt, quorum fidele Autographum ad manus nostras perlatum fuit.”

²² JABLONSKI levelét kivonatosan közli EMBER Pál műve előszavában. SINAI-másolat 21. p. REGENVOLSCIUS művére nyilván őt is figyelmeztette JABLONSKI. EMBER Pálnak több kötetnyi kéziratot hagyatékában egyháztörténeti feljegyzések nem maradtak. 1705. utolsó hónapjaiban Liszkan írott prédikációs gyűjteményének 10. levelére kimásolta REGENVOLSCIUSBÓL BATHORY István lengyel király irénikus vallásügyi intézkedéseit. HARSÁNYI István: *Debreceni Ember Pál eddig ismeretlen kézíratai*. Protestáns Szemle 27 (1915) 128—140. Érdekes egyébként e két szerző esetében a hasonló tragikus események sorozata. REGENVOLSCIUS is „igne et gladio” pusztító kozákok elől menekült családjával, jól fölszerelt könyvtárát elrabolták. REGENVOLSCIUS id. mű 420. Ezeket a viszontagságokat művébe éppen úgy beleszötte, mint ahogy azt, nyilván az ő mintájára, EMBER Pál is tette.

²³ HARSÁNYI I. id. mű 131. Ugyancsak erről emlékezik máshol: „Post lugubrem Bibliothecae meae, et vastissimi manuscriptorum fasciculi in misera clade Szattmariensi dispersionum” . . . uo. 133.

²⁴ EMBER Pál levele RÁDAY Pálhoz. 1705. jan. 15. *Ráday Pál iratai*. 1. Bp. 1955. 213—214.

megindították ugyanis EMBER Pál szavai, aki egy temetési prédikációjában megjósolta a tűzzel-vassal pusztító kuruc sereg vereségét.²⁵

Tűzből mentett féltett kéziratainak romjaival a DOBOZI-család közbenjárására most Debrecenben talált otthont. Másfél évet töltött itt, és újra menekülnie kellett, mert most RÁKÓCZI írítottette ki a várost. 1705-ben Liszkára került, és élete utolsó öt évét itt töltötte, saját szavai szerint „Pathmos” szigetén. Gyülekezetének szolgált, és újra és megint folytatta a munkát.

Ezekben az években akadt a kezébe SZILÁGYI BENJÁMIN István egyháztörténeti gyűjteménye, amely a zempléni esperesség irattárában pihent, és ugyancsak ott jutott MISKOLCI CSULYAK István egyházkormányzati irományaihoz is.²⁶ Mindkét gyűjteményt alaposan kiaknázta, és mivel azok ma is megvannak, segítségükkel EMBER Pál forrásfelhasználásáról képet nyerhetünk. SZILÁGYI BENJÁMIN István sárospataki tanár a 17. század közepén páratlanul fontos egyháztörténeti gyűjteményt állított össze, hogy csak az egyik legfontosabbat említsük, a hódoltságbeli dél-dunántúli egyházak történetére vonatkozó adatai ma is értékes forrásai e vidék 16. századi egyháztörténetének.²⁷ EMBER Pál több helyen hivatkozik erre a gyűjteményre (LAMPE 138., 330., 399., 424., 654., 661., 670.). Másutt, ahol az eredeti kéziratot említi, ott is a SZILÁGYI-féle másolat a forrása, így például a wittenbergi coetus *Matriculája* (LAMPE 275. p.), RÁTKAI György kézírata (LAMPE 293. p.), a komjáti esperesség történetére vonatkozó régi kéziratok (LAMPE 425. p.), a zempléni esperesség régi anyakönyve (LAMPE 364., 383. p.) és a Sáros megyei egyházakat illető régi kéziratok (LAMPE 579—580. p.) esetében. Természetesen jóhiszeműen járt el ebben az esetben is, mert nem volt oka kétségbevonni forrása megbízhatóságát. A másodkézből dolgozás fogalmának csökkent értékét egyébként se vetíthetjük vissza az ő korába. A források felhasználását illetően viszont megállapíthatjuk, hogy általában hűségesen közvetítette tovább a kapott szöveget. Legfeljebb rövidített, hogy egy-egy rész ne lépje túl a megillető keretet. Így hasznosította például a komjáti kéziratot, és jócskán rövidített a HODÁSZI contra ÚJFALVI pör irataiból is, melynek teljes Szilágyi-féle anyaga nála volt.²⁸

Munkamódszerére jellemző a források megbecsülése, a filológiai hűség és az aprólékos, gondos adatszolgáltatás. Leírja például, hogy KÁROLI Péter, *Imago boni pastoris* (Várad, 1570.) című könyvéből egy címlaptalan példány akadt a kezébe (LAMPE 702. p.). SZILÁGYI BENJÁMIN István gyűjteményének gondatlan kezelőit hibáztatja: „chartae eius fragmentariae, nonnulla ex integro, aliae vero non tam ob vetustatem, quam incuriam eorum, apud quos forte manserunt, laceratae et mutilae”.²⁹ Ha a kezébe került anyagban viszont értelemzavaró hibát talált, azt javította (LAMPE 351. p.).

A SZILÁGYI BENJÁMIN-féle iratok közé került és az újrakötéskor ott nyert végleges helyet egy EMBER Pálnak írott levél is, eddig az egyetlen a hozzá küldöttek közül, amely

²⁵ SZATMÁRI PAKSI István kézírata. Debreceni Theologia. Egyháztörténeti Szeminárium. 2795.: „Nam rebellem Rakotzium insequentibus Germanis ipse oppidum deserere coactus Bibliothecam quoque amisit a Jesuitis surreptam, quam tamen Rakotzius restitui jussit: multa tamen imprimis M. S. ad historiam facientia amisit . . . Singulare est, quod infra promontorem Szathmar, in Castris Rakotzianis super funere nobilis Reformati Gyulafi prope tentorium Rakotzii pro concione dixerit et fatum ac exitium Kurutziorum propter illorum latrocinia et flagitia imminens praedixerit, metuentibus quidem capiti ejus Reformatis, sed lachrimante Rakotzio et ut dixi Bibliothecam ejus restitui jubente.”

²⁶ SINAI-másolat. 16—17. p.

²⁷ SZILÁGYI BENJÁMIN István: *Synodalia*. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára. R 575. Róla: HERPEI János: *Adattár* . . . 2. Bp.—Szeged, 1966. 48—51.

²⁸ „Prostant exemplaria epistolarum tam hujus quam responsoriae episcopalis, apud me, quae tamen hic exhibere necessarium esse non autumo.” LAMPE 347.

²⁹ SINAI-másolat. Praeloquium. 18. p.

forrásgyűjtő munkájára világot vet. TELEGGI PÁP Sámuel, TÓTFALUSI nyomdásza, majd később a nyomda vezetője írta össze „Tiszteletes s tudós D. Ember Pál”-nak címezve a Franekerben tanuló magyar ifjak névsorát 1623—1697-ig.³⁰

Az egyházi és megyei levéltárak gondos átvizsgálásával egyszer majd talán EMBER Pál legtöbb forrását sikerül felkutatni. Egyetlen olyan hivatkozott kézírata van, amelyről eddig sehol másutt nem találtunk említést, ez BODFALVI vagy BODÓFALVI Petrus, *Nucleus chronologicohistoricus* című műve. A talán évröndben írott krónikaszerű feljegyzésekből a 16. század második felére és a 17. század elejére merített adatokat (LAMPE 122. és 124. és SINAI-másolat 661. és 1000. p. mely utóbbi Lampenál hiányzik).

Az írott forrásműveket 1682-től egyre inkább saját emlékei követik. Ezekben a részekben gyakran szubjektív megjegyzéseket, életére vonatkozó feljegyzéseket találunk, amelyeket életrajzírói bőven hasznosítottak.

JABLONSKIval úgy látszik, folyamatos kapcsolatban volt, mert még munkája elkészülte előtt továbbított neki egy fontos iratot, azt a híres felterjesztést, amelyet a gályarabok ügyében G. HAMMEL-BRUININCH nyújtott be a bécsi udvarnak. A példányhoz EMBER Pál az egyik hitvalló könyvtárából jutott, és azt még idejében sikerült Berlinbe továbbítania (LAMPE 486. p.). Az adatszolgáltatás egyébként Magyarországról úgy látszik folyamatos volt, mert PÁRIZ időközben a szatmári zsinat végzéseit továbbította JABLONSKINAK.³¹

Ha most már a sokszor mentett és újra kezdett egyháztörténeti gyűjtemény végső felépítését nézzük abból a szempontból, hogy mit valósított meg a JABLONSKI-féle tervzetből, meg kell állapítanunk, hogy kettejük elképzelése e tekintetben nem találkozott. Az egyháztörténet teljes kézírata ma csak a SINAI-féle másolatból ismeretes, ennek áttekintése alapján, amelyet a második fejezetben adtunk, láthatjuk, hogy EMBER Pál rendszere nehezen használható.

Gazdag és értékes anyaggyűjtését a második rész *Introductiójába* zsúfolta bele. Ennek a résznek sok alfejezete, a mindig újra kezdődő kronológia nem teszi lehetővé, hogy a kéziratnak abból a formájából a magyar protestáns egyház történetéről, fejlődéséről és küzdelmeiről folyamatos képet kapjunk. De mintája REGENVOLSCIUS is hasonlóan nehézkes, áttekinthetetlen munka.

1705 októberében kellett Debrecenből menekülnie, műve akkor már csaknem befejezés előtt állott, mert a SINAI-féle másolat címlapján 1706 áll. A kézirat utolsó lapjára lemásolta még az 1705 őszén meghalt THÖKÖLY Imre sírfeliratát, és ezzel tett pontot sok hányattatás között is szüntelenül óvott és gyarapított munkájára. Aki öt egykor „bűjdosni” küldte, a bűjdosásba kényszerült patronust illette a végső tisztelet.

A kezéből kibocsátott kéziratot először régi barátja, CSÉCSI János nézte át, javított is rajta és talán kiegészítette.³² Majd jóváhagyásra egyházi feljebbvalóhoz juttatta el. Ezt az egyházfegyelem kívánta így, nyomdába kézirat engedély nélkül nem mehetett.³³ EMBER Pál művét ZÁDORFALVI Márton zempléni esperesnek és KOCSI János superinten-

³⁰ *Nomina studiosorum Hungarorum Academiae Franekeranae civitatis ab anno 1623 ad 1697.* Collata per Sam. PAP TELEGGI. Synodalia. 75—86. p. TELEGGI PÁP Sámuelről l. HERPEI János: *Adattár* ... 3. Bp.—Szeged, 1971. 174—175.

³¹ Révész II. 1379. col.

³² (1707.) „Hocque Anno opus Historicum Erud. D. Pauli Debretzeni in MScriptis perlegit et emendat.” Id. CSÉCSI János életrajza. ItK 14 (1904) 363.

³³ „A debreczeni nyomdász se kicsin se nagy művet a superintendens vagy valamely esperes helybenhagyása nélkül nyomtatni ne merszeljen, mert különben excommunicáltak.” A tarpai közzsinat határozata 1705. jún. 21—22. Ez csak megújítása a korábban közzétett határozatnak. MKSzle 1895. 288.

densnek adta át. Jóváhagyásukat LAMPE is kinyomtatta.³⁴ 1702-ben TÓTFALUSI nyomdájából kikerülő *Garizim és Ebaljat* is ők látták el approbatióval.

1708. március végén megírta műve létrejöttének körülményeit, és ezt előszóként csatolta a kéziratához.³⁵ Az „ingens rubor”, a külföld szemrehányása miatt (mint PÁRIZ, ő is J. LAETUSRA hivatkozik) vállalta magára a feladatot. „Atavorum et praedecessorum nostrorum ignaviam an socordiam excusare nequimus.” Jóllehet Mohács óta mindenkinek puszta életét kellett itt mentenie, az irományok sorsa meg pusztulás és tűz volt . . . Nézze hát el az olvasó, hogy ez a mű is csak ilyen, mert zaklatott külső körülmények között, évek óta dúló háború közepette, megfosztva könyvtárától és javaitól, aki ennyit is összegyűjtött „hic et alibi latibulum quaerere, huc illuc migrare necessitatus fuit; tandem sero, ubi aliquid respirii in isthac Pathmo, ubi adhuc dum hodie manet, nactus est, imbellis corpusculi continuis ferme, infirmitatibus passus, vix non oppressus, multifariam afflictiissimus, infracto tamen animo in coepto insistens operi . . . abortivum istud parturiit”.

A hagyomány szerint gyenge testalkatú, alacsony ember volt, és mint hosszú ósz szakállú aggastyán halt meg.³⁶ Valójában még alig volt 50 éves halála idején. De a hagyománynak mégis igaza lehet. Lelkipásztori és tudós hivatása egyenlő erővel emésztették. Pártfogóitól bizonyára kaphatott volna elmélyedő munkálkodását biztosító nyugodt otthont. De ő Szatmárból száműzött híveivel együtt a szabad ég alatt lakott, patakok vizéből keresztelte az újszülötteket, nélkülözte a legszükségesebb házi felszereléseket is, mert az égő parókiából az utolsó pillanatban csak kéziratait mentette ki.

A műve mottójául, korának nyelvén szólva szimbólumul választott idézetek egész életét tükrözik: „Mindenenen kívül van az én naponkénti zaklattatásom, az összes gyülekezetek gondja. Ki beteg, hogy én is beteg ne volnék? Ki botránkozik meg, hogy én is ne égnék? Ha dicsekednem kell, az én gyengeségemmel dicsekszem.” 2 Kor 11, 28–30. „mert amikor erőtelen vagyok, akkor vagyok erős” 2 Kor 12, 10. A tudósé pedig „Eximius est Patriae facta referre labor”. (OVIDIUS *Trist.* II, 322.)³⁷

RITOÓK ZSIGMONDNÉ

Előkerült a Pressburger Kundschaftsblatt (1781) két száma. A *Pressburger Kundschaftsblatt* című XVIII. századi újságról a szakirodalom eddig csupán kéziratossal feljegyzések alapján tudott, eredeti példányaikat nem ismerte. Az Országos Levéltárból most előkerült a lap két száma 1781-ből.

Elsőnek RÉZ Henrik tett említést arról, hogy — szerinte — 1780-ban Pozsonyban létezett egy *Kundschaftsblatt* című újság. Példányaival nem találkozott, de hivatkozott Hieronimus MOLL 1787. okt. 12-i felterjesztésére, amelyben a Helytartótanáctól egy *Frag- und Kundschaftsblatt* című kiadványhoz kért engedélyt, és ahol megemlítette, hogy korábban Pozsonyban már megjelent egy *Kundschaftsblatt* című újság. RÉZ ennek alapján be is vette e kiadványt a hazai német lapok bibliográfiájába, ilyen formában: *Kundschaftsblatt, Pressburg 1780.*¹ Szerepel a lap címe DEZSÉNYI Béla sajtóbibliográfiájában is, a Függelékben, a csak az irodalomban említett hírlapok között. (*Kundschaftsblatt*,

³⁴ LAMPE kiadásában (7–13) p.

³⁵ SINAI-másolat 11–23. p.

³⁶ HARSÁNYI id. mű 136–137.

³⁷ SINAI-másolat 10. p.

¹ RÉZ, Heinrich: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918.* München 1935. 11–12, 73.

Pozsony 1780.)² Kósa János viszont egyenesen kétségbe vonta az újság létezését, mert arra hivatkozott, hogy RÉZ Henrik „nyilvánvalóan tévesen olvasta az iratot, mikor azt írja, hogy Pozsonyban 1780-ban (!) egy *Kundschaftsblatt* jelent volna meg”.³

A vitát eldönti az Országos Levéltárban található két újságszám felbukkanása: 1781-ben (tehát nem 1780-ban !) valóban létezett Pozsonyban a — pontos címén — *Pressburger Kundschaftsblatt*.⁴ Bár egyelőre csak két száma vált ismeretessé, de már ezek alapján is megállapítható a pozsonyi hirdetési újsággal kapcsolatban néhány fontos adat.

Az előkerült számok közül az egyik, a „15. Stück” datálása: „Von 8-ten bis 14-ten Juli 1781.”, a másiké, a „17. Stück”-é pedig: „Von 22-ten bis 28-ten Juli.” Ebből nyilvánvaló, hogy a lap hetenként jelent meg, de az is kiszámítható, hogy valószínűleg 1781. április elején indulhatott meg, tehát közvetlenül azután, hogy a Helytartótanács 1781. március 1-én hozzájárult a MOLL beadványában 1787-ben emlegetett pozsonyi *Kundschafts-Comtoir* megnyitásához. És hogy ez az iroda rövidesen újságot is kiadott, most már nem lehet kétséges.

A *Pressburger Kundschaftsblatt* egyébként négy lapon jelent meg, egy hasábos szedésel, kiadó és nyomda feltüntetése nélkül. (Valószínű, hogy a hazai német újságok kiadására nézve privilégiummal rendelkező LANDERER-nyomdában adták ki.) Az egész újságszám különböző, cím nélküli, néhány soros közleményekből, hirdetésekkel állt. Ezek sorában találunk ház és egyéb ingatlan eladásáról hírt adó közleményeket, valamint állást kínáló, de főleg álláskereső hirdetéseket. Előfordulnak a lapban könyvhirdetések is, sőt az előkerült két számban egy pozsonyi olvasókabinet létesítésével kapcsolatban jelentek meg közlemények.⁵

Bár nem tudjuk, meddig élt e lap, de a fentiek alapján a *Pressburger Kundschaftsblattot* most már mint valóban létezett újságot (és az első ismert hazai hirdetési lapot), beiktathatjuk a 18. századi magyarországi időszaki sajtó bibliográfiájába, mert 1781. áprilisától, hetenkénti időszakossággal, 1781. júliusáig 17 száma bizonyosan megjelent.

KÓKAY GYÖRGY

Adatok kiegyezéskori sajtóviszonyainkra. A kiegyezés után a magyar kormány *Budapesti Közlöny* címmel egy hivatalos lapot adott ki. Ez a mai *Magyar Közlönyhöz* hasonlóan tartalmazta az új törvényeket és rendeleteket, de nem szorítkozott erre: terjedelme nagyobb részében beszámolt a bel- és külpolitikáról, közölt napihíreket, tárcákat, színházi kritikákat, egyszóval mindenről írt, amiről a többi újság.

A lap nem hivatalos része — DEZSÉNYI Béla megállapítása szerint — „látszólag teljesen független volt a kormánytól, de ha valamely hírnek különösen nyomatékot akartak adni, akkor a Budapesti Közlönyben hozták először”.¹

Ezt a napilapot, amely magától értetődően mindenben a kormányt támogatta, állami pénzen adták ki. A többségi Deák-párt ezenkívül két újsággal rendelkezett, az 1850 óta fennálló *Pesti Naplóval*, amelynek tulajdonosa EMICH Gusztáv és KEMÉNY Zsigmond volt, valamint a PÁLFFY Albert által 1867. július 1-én megindított *Esti Lappal*.

² DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada*. Bp. 1941. 57.

³ KÓSA János: *A Neuer Kurier története*. Magy. Könyvszle 1941. 151. — KÓSA szerint a beadvány szövegében csak egy *Kundschafts Comtoir*-ról volt szó.

⁴ Országos Levéltár — C 43 — 1781. G. Csáky N. 32—1—2.

⁵ E közleményekre, mint az első hazai olvasókabinetekről hírt adó cikkekre, még visszatérünk.

¹ DEZSÉNYI Béla—NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve*. 1. köt. Bp. 1954. 165.

Az ANDRÁSSY-kabinet hasznosnak vélte, hogy politikájának támogatására és népszerűsítésére még egy esti lapot indítson. Ennek jellegét „félhivatalos”-nak tervezte, azaz a törvények és rendeletek kivételével ugyanolyan fajta cikkeket tartalmazott volna, mint a hivatalos lap.

A miniszterelnök a kiadás ügyében véleményt kért a *Budapesti Közlöny* szerkesztőjétől, SALAMON Ferenctől. SALAMON válaszát az Egyetemi Könyvtár kéziratára őrzi. (Jelzete: H 230/67). Ezt teljes terjedelmében közöljük, mert sok olyan dolgot mond el benne, amelyek a kiegyezés évének sajtóviszonyait jól jellemzik.

„A hivatalos lap mellett célirányos-e egy félhivatalos esti lap, s különösen most?

Erre nézve alázatos véleményemet ezekben van szerencsém összefoglalni.

Mindenekelőtt a költség s bevétel közti arány jöhet tekintetbe.

Mind a kiadói, mind a nyomdai, mind a szerkesztőségi rovatban gazdaságosabb egy főlap mellett egy esti lap, mint külön adva ki. De több szerkesztőségi tag, több tárcacikk, — mi, ha csak középszerű akar is lenni, a mi kis irodalmunkban a legköltségesebb luxus cikk, — továbbá több papír, több szedő, nyomás, expedialis s.a.t. új költségek, melyeket összesen 15 000—20 000 forintra lehet tenni évenként.

A bevétel pedig nem növekednék ezen arányban. Mert ekkor elkerülhetetlen volna a főlap előfizetésének leszállítása pl. 12 forintra, míg az esti lapot, hogy meglegyen az arány, egész évre 6 ft.on kellene adni. Nem véve azt, hogy a főlap mostani 20 forintos előfizetési jövedelméből 2000 előfizető mellett 16 000 forintot veszítne, — nem véve mondom ezt, mert a főlap előfizetési díjainak leszállítása úgy is talán nem messze jövőben bekövetkezhetik, — az esti lap 1000 előfizető mellett csak 6000 forintot hajtana, s lenne rajta a veszteség 9—14 ezer forint évenként.

Hirdetés nem lenne több esti lap mellett, mint a nélkül, s így az esti lap ebbeli jövedelme semmi.

Hogy 1000-nél több előfizetőre nem lehetne számítani, bizonyítják a magyar lapok eddigi tapasztalásai, s magokból a viszonyokból is világos.

Vidéki külön előfizetőket hiában várnánk. Azok egyszerre kapják az esti lapot a reggelivel. — Az esti lapok tömegesebb olvasó közönsége népes városokban van. Már pedig Pestről a nagyobb magyar városok oly távolságra vannak, hogy egy délután 5 órakor elindított esti lap még Ceglédre, Kecskemétre, Szolnokra, Fehérvárra is oly időben érkezik, midőn már ott mindenki lefeküdt, s maga a posta expeditor is, t. i. 8—9 órakor. Messzebb helyekre éjjel érkezik, vagy mivel sok vidékre a posta csak egyszer jár, az olvasók nagy része akkor kapja az esti lapot, mikor már a reggeli is megérkezett.

Ezért egy esti lap a fővárosra s közvetlen környezetére kell hogy leginkább szorítkozzék. Már pedig Pestnek először is nincs az a rendkívül népes környezete, a mi Bécsnek, nincs az a félmilliónyi újságvágyó lakossága. Nálunk a lakosság nagyobb, gazdagabb és újságvágyóbb tömege német és zsidó, mely a Lloyd esti lapját fenntartja, de egyszersmind egy magyar esti lapot nem tartana.

A Pesti Napló belevesztett 1861-ben esti lapjába, s a kísérlet azt bizonyította, hogy az esti lapnak annyi száz külön vevője van, a hány ezer a főlapnak.

Nemhivatalos politikai lapoknál megvan az az előny, hogy a reggeli s esti lap kiegészíti egymást, egyik folytathatja a másik félbenmaradt közleményét. De a hivatalos főlap és a félhivatalos esti lap szükségkép külön váltabb, s előfizetőinek egy nagy része nem lenne közös.

Olvasó közönségünk, mely 1848-ban, midőn még soha sem volt hazánkban azelőtt hivatalos lap, nagy részvétellel fogadta a „Közlöny”t, annál inkább idegenkedett az 1849-től 1867-ig való hivatalos és félhivatalos lapoktól. Jelenleg a „Közlöny”nek sincs annyi előfizetője, a mennyit várni lehetett volna; de a félhivatalos lapok úgyszólván inségben nyomorogtak előfizetők dolgában.

Hogy Bécsben másként áll a dolog, nincs mit tennünk róla. A „Wiener Zeitung” régi idők óta elterjedt s mintegy tradicionál fogva is olvasott lap. Atalán minden olyan országban, hol nem volt se alkotmány se a közönségben élénk alkotmányos érzés, hol mindig megvolt a nagy tömegekben az önkénytes engedelmesség, a kormány, olykori nagyon megértett nyomás dacára, más színben tűnik fel, s nyilatkozatai és lapjai érdekeesebbek, kapósabbak a nép előtt. Nem is csak a régi jó Bécsben van így. Még Franciaországban is, hol némi fél alkotmányosság uralma alatt ha a Moniteur nem szóltott, a közönség meg volt fosztva a politizálás témájától, s a merő homályban egy félhivatalos

lap entrefiléje egész reveletiónak tetszhetett. Csak ezen úton lehetett valamit sejteni az irányadó politikai körök közérdekű nézeteiből és szándékaiból.

Nálunk parlamentáris kormány lévén, minden fontosabb országos kérdésben tájékozva lehet a közönség akármely lapból, mely országgyűlési jelentéseket tesz közzé. És ezen tárgyalások még világosabbak az által, hogy nem csak a kormány akarata, hanem a törvényhozók nézete is, kik döntenek a kérdésekben, kifejtve áll ország világ előtt. Sőt nálunk még ennél is több történik. A m. kir. Ministerium érintkezésben van közvetlenül minden helyhatósággal s ezek nagy nyilvánossággal viszik az ügyeket. Így a kormány politikája nyíltabb könyv a közönség előtt, mint ezek hijjával lenne akárhány félhivatalos lap mellett is.

Ez az oka annak, nézetem szerint, hogy a közönség nálunk nem szomjúhossa a félhivatalos lapokat. Nincs ellenszenvvel irántok, hanem azon közönnel, mellyel fölösleges dolgok iránt szokott lenni.

Azért úgy vélem, viszonyaink nem indicálják egy oly lap megindítását, melynek föladata nem is nagyban való *militálás*, hanem az lenne, hogy a kormány nézeteit egy s más tárgyban közvetlenebbül, szabatosabban kifejezze és eljárását commentálja. A mennyiben ez szükségesnek látszik, a hivatalos lap nem hivatalos része szintoly alkalmas tér lenne rá.

Az álhírek megcáfólása szintén történhetik a hivatalos lapban, — sőt a független lapokban is olykor.

De ezen általános szempontokon kívül legyen szabad egy specificus körülményt is fölhoznom.

Ha a nagyméltóságú Ministerium szándékozik talán közelebbi hetek vagy hónapok alatt törvényjavaslatot terjeszteni az országgyűlés elé, mely szerint a helyhatóságok már az által publicálnak tekintsenek egy rendeletet, hogy az a hivatalos lapban megjelent, azt hiszem, a régi alakú táblabírói megyékhez babonás ragaszkodást affectálók a formát e részben is lényegnek fogják fölmutatni akarni. De ezen ellenvetésen kívül komolyabb fegyver is lesz kezökbe adva, ha a hivatalos laphoz egy félhivatalos esti lap mellékeltetik. Azt fogják modani: a törvényjavaslat célja sem több sem kevesebb, mint hogy a kormány egy erkölcsi kényszerítéssel elterjesztett lapban propagandát csináljon a maga politikájának.

Ellenben a Közlöny megmaradván a mostani szorosabb hivatalosságban, maga Nyári Pál lesz, ki oly állítás miatt rendreutasítja a Rákóczyakat, — mint Pestmegye gyűlésén tette a minap.

Alázatos véleményem az, hogy az esti lappal, ha netalán a viszonyokból vett fentebbi okok mellett is valaki hasonló javaslatot tenne, s általam ismeretlen okokból az talán tervezetnék, várni jó lenne, míg a fennírtett törvényjavaslat keresztül megy, sőt talán bevárni azt is, hogy egy nagy pártlap, ha létesül, mennyiben elégíti ki Nagyméltóságok várakozását. Én azt gondolom, ha jól szerveztetik, ezen várakozás nem hiúsul meg.

A Közlöny másnemű ügyeit illetőleg alázatosan kérem Excellentiádat, méltóztassék megengedni, hogy a lap Sz. György napra Pestre legyen visszahozható, oly formán, hogy az egyetemi nyomda, mely igen gazdagon van felszerelve, s nincs megfelelő munkája, egy fióknyomdát állítson Pestre, mi kevésbe kerül.

A hírlapoknál a percek igen drágák. Országos s másnemű gyűlések jelentései s sok egyéb, mit Pestről kell hoznunk, nagyon nehézzé teszi és zavarja a szerkesztést, — nem is említve az én s dolgozótársaim e miatti költségeit s alkalmatlanságait, — sem azt, hogy sok elmarad a miatt, hogy idegenek s külső munkatársak restellenek Pestről átsétálni oly dologért, mi nekik nem nagy érdek, nekünk pedig az.

A lap árának általános leszállítása talán még halasztható lenne addig, míg a publicatiók iránti javaslat törvényé lesz — különben a bevétel annyira csökkenne, hogy a kormány részére tiszta jövedelem majd mi sem maradna — még mindig csak 2000 levén körülbelül az előfizetők száma.

Végül bátor vagyok jelenteni, hogy Emichnél, ki nem számolt, a lapnak legalább is 7000 forintja vesztgegel. Ha valamelyik nm. Ministerium nyomtatások miatt tartoznék fizetni neki, talán le lehetne foglalni, — vagy valamely vele kötetendő alkunál betudni. Maradok Nagyméltóságodnak állandó és állhatatos kész szolgája”

Buda, dec. 10. 1867. Salamon Ferenc

VÉRTESEY MIKLÓS

Krúzselyi Erzsébet irodalmi hagyatéka. A század első négy évtizedében versei közkedveltségnek örvendtek mind szűkebb hazája, Máramarossziget, mind pedig a többi magyarlakta városok kispolgári olvasóközönsége körében. Tragikus sorsa — 8 éves korától süket, majd a 30-as évektől fokozatosan elveszti látását, a II. világháború után pedig a külvilággal minden kapcsolatot megszakítva él Szatmárhegyen (Viile Satu-Mare) — meggátolta tehetségének teljes kibontakozásában s a század társadalmi és politikai életében végbement változások megértésében.

A II. világháború után többet nem jelentkezik sem a romániai, sem pedig a magyarországi sajtóban. Ezzel magyarázható, hogy 1953. október 15-én bekövetkezett haláláról sehol sem emlékeztek meg. Az 1963-ban megjelent *Magyar Irodalmi Lexikon* ezért nem tud halálának évéről pontos felvilágosítást adni. Az ott közölt megkérdőjelezett téves dátumot (1954) a később megjelent *Magyar Életrajzi Lexikon* pedig már mint biztosat átveszi.

Hatásával, ha az irodalom fejlődésében nem is, de a század eleji, majd a két világháború közti romániai magyar olvasóközönség irodalmi ízlésének fejlődésében számolnunk kell. Versei az I. világháború előtt nagyrészt a kor kisebb lapjaiban: Sziget, Szatmár, Szeben, Lugos, Beregszász, Debrecen, Ungvár, Szarvas sajtótermékeiben látnak napvilágot, de közli azokat a *Pesti Napló* és az *Új Idők* is. Verseinek egyszerű, világos felépítését egyesek az ADYék elleni harcban próbálták ütőkártyának felhasználni, az „adyendrések vadhajtásaival”¹ állították szembe, mások költeményeit tartalmi és művészi szinten REVICZKY Gyula költészetével vetették egybe.²

Az I. világháború után a *Pásztortűz* és a *Hírnök* (Kolozsvár) közli először verseit, a *Brassói Lapok* gyermekrovata ERZSIKE néni és PÁPASZEMES Erzsike néni név alatt sorra jelenteti meg meséit, gyermekeknek szánt verseit, történeteit. Emellett a *Vasárnapnak* (Arad), a *Keleti Újságnak* (Kolozsvár) is eljuttatja írásait, míg állandó kapcsolatot tart fenn szülővárosa, Sziget, valamint Szatmár lapjaival. Költői fejlődésére ekkor REMÉNYIK Sándor és ÁPRILY Lajos hatott legjobban. Önbizalmat önt bele az Erdélyi Irodalmi Társaságba (1924. márc. 12.), valamint a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaságba (1926. jan. 9.) való beválasztása. REMÉNYIK Sándor kedvező kritikát közöl ötödik kötetéről, a *Hangtalan líráról*,³ WALTER Gyula gyakran vált vele levelet, JÓODY Péter verseiből zenésít meg, ami mind bátorítást jelentett számára. Utolsó kötete: *Örök csendben kődön át* (1928.) e biztatásoknak köszönheti megszületését.

Hagyatéka: megjelent verseinek, cikkeinek, prózai írásainak kivágásai, 1928-tól írt verseinek kéziratai, írkkal lapszerkesztőkkel, kiadókkal folytatott levelezései Szatmárhegyen élő unokaöccse birtokában található.⁴ Sajnos, levelezésének nagy része elpusztult — unokaöccse közlése szerint Felsővisóról való elköltözésekor elégette. Nem tudni, kiktől kapott levelek jutottak erre a sorsra, de szerintem JUHÁSZ Gyula, BENEDEK Elek, ÁPRILY Lajos, REMÉNYIK Sándor leveleire is gondolhatunk.⁵

¹ SZEGEDY Miklós: *Örök csendben. Krúzselyi Erzsike legújabb költeményei.* Máramaros, 1907. március 3.

² LÁNG A. József: *Dal egy csalogányról.* Zala, 1901. április 18.

³ REMÉNYIK Sándor: *Hangtalan lírán. Krúzselyi Erzsébet új versei.* Pásztortűz, 1924. augusztus 17. 118. l.

⁴ Ezúton is köszönetet mondok KRÜZSELYI Barnának, hogy rendelkezésemre bocsátotta nagynénje hagyatékát.

⁵ Feltételezésemet WALTER Gyula 1925. febr. 11-i levelére (többek közt JUHÁSZ Gyula, BENEDEK Elek, BERDE Mária címét közli KRÜZSELYI Erzsébet kérésére), REMÉNYIK Sándor dedikált fényképére, valamint az ÁPRILY Lajosnak ajánlott *Páfrány* és a JUHÁSZ Gyula *Az Iza partjánjára* írt *Iza parti vizimalom* című versére alapozom, szem előtt tartva, hogy JUHÁSZ Gyulával Szigeten személyes kapcsolatai is voltak.

A hagyatékban található leveleket két csoportra oszthatjuk: I. lapszerkesztőktől, kiadóktól az elküldött vagy elküldendő kéziratokra vonatkozó levelek csoportja; II. íróktól, barátoktól származó levelek. A fenti csoportosítás alapján a hagyatékban a következő levelek találhatóak:

I.

Bereg szerkesztőségétől: 1. Beregszász, 1897. szept. 7.; 2. Beregszász, 1900. jún. 4. Mindkettőt JANKA Sándor írta. *Debreceni Protestáns Lap* tulajdonosaitól: Debrecen, 1915. dec. 4. KUN Béla levele. *Debreczen szerkesztőségétől*: 1. Debrecen, 1897. április 4.; 2. Debrecen, 1897. aug. 2. Mindkettőt KOHÁNYI Gyula írta. *Debreczeni Ellenőr szerkesztőségétől*: 1. Debrecen, 1900. jan. 4.; 2. Debrecen, 1900. jan. 23. Mindkettőt ORBÁN József írta. *Debreczeni Független Újság* kiadójától: 1. Debrecen, 1905. jún. 13.; 2. Debrecen, é. n. (1909.) Mindkettőt HOFFMANN Lajos írta. *Előkelő Világ szerkesztőségétől*: Budapest, 1899. máj. 25. LENGYEL Gizella levele. *Erdélyi Lapok szerkesztőségétől*: Kolozsvár, 1910. okt. 23. KOVÁCS Dezső levele. *Fáklya (Helikon) Kultúrvállalatától* Budapest: 1. 1928. jan. 22.; 2. 1928. febr. 11.; 3. 1928. febr. 18.; 4. 1928. márc. 2.; 5. 1928. ápr. 4.; 6. 1928. ápr. 5. Mindegyik levelet RADNAY Oszkár írta.⁶ *Franklin Társulat* MÉHNER Vilmos-féle Könyvkiadó hivatalának levele: Budapest, 1899. ápr. 5. Aláírás olvashatatlan. *Közérdek szerkesztőjétől*, KOVÁCS Jánostól: Budapest, 1910. április 3. *Közművelődési Naptártól*: Máramarossziget, 1910. aug. 18. BÖKÉNYI Dániel levele. *Máramarosi Híradó szerkesztőségétől*: Máramarossziget, 1896. dec. 18. DEÁK Gyula levele. *Modern Könyvtár szerkesztőségétől*, Budapest, 1912. febr. 15. GÖMÖRI Jenő levele. *Óradnai Hírlap szerkesztőségétől*: Óradna, 1913. júl. 29. KOPRÁTI Gergely levele. *Pesti Napló szerkesztőségétől*: 1. Budapest, 1912. okt. 26. Olvashatatlan aláírás; 2. keltezés és aláírás nélkül. *Siketnémák Zsebnaptára szerkesztőségétől*: Vác, 1913. szept. 15. GYÖRGYFY Ákos levele. *Szarvas és Vidéke szerkesztőségétől*: Szarvas, 1896. jún. 18. DANCs Szilárd levele. *Ung szerkesztőségétől*: Ungvár, 1909. nov. 24. DEÁK Gyula levele.

II.

ARDAJ Aladár nagyváradai ref. püspöktől: Nagyszalonta, 1949. jún. 27. BARTHA Miklóstól: Budapest, 1901. júl. 27. ENDRÓDI Bélától: Budapest, 1907. márc. 13. FÜZI Bertalan máramaroszigeti újságírótól (képeslap): keltezés nélkül. A postabélyegző olvashatatlan. GÁRDONYI Gézától: hely nélkül, 1902. júl. 7. HAJNÓCZI Rajmond Józseftől, az Egyetértés munkatársától: Budapest, é. n. JÁNOSSY Bélától, A Hírnök szerkesztőjétől: Kolozsvár, 1925. okt. 30. JÖRGNÉ DRASKÓCZY Ilmától: Temesvár, 1909. dec. 25. KARÁCSONYI Aladár hírlapírótól: keltezés nélkül. KÓRÓDY Zoltántól, a Bereg c. hetilap felelős szerkesztőjétől: Beregszász, 1894. nov. 5. LAMPÉRTH Gézától: Budapest, 1901. nov. 1. LÁNG A. József költő és újságírótól: verses levél Zsombor, 1901. aug. 15. MOKSAY Zoltántól: keltezés nélkül (1895.). PEKÁR Gyulától: Budapest, keltezés olvashatatlan. [1900—1907] RAVASZ Lászlótlól: Budapest, 1925. okt. 23. SZABOLCSKA Mihálytól: Temesvár, 1907. jún. 3. SZALAY Károlytól: Budapest, 1902. márc. 29. A levél mellett található külön lapon egy SZALAY Károly vers KRÜZSELYI Erzsébetnek dedikálva 1891. aug. 22.-i dátummal. SZAMOLÁNYI Gyula máramaroszigeti költőtől: Máramarossziget, 1913. dec. 19. SZÁVAY

⁶ A levelek 6. kötetének, az *Örök csendben kódön át* (Bp. 1928.) kiadásával, valamint a *Fáklya Kultúrvállalat* égisze alatt 1928. márc. 27-én a Zeneakadémia nagytermében megtartott 30 éves írói jubileumi estjével kapcsolatosak.

Gyulától: Abbázia, 1909. márc. 3. SZEGEDY Miklós máramarosszigeti költőtől: 1. Máramarossziget, 1904. júl. 18.; 2. Berlin, keltezés nélkül (1904. szept.—okt.); 3. Berlin, 1904. dec. 9.; 4. Berlin, 1905. május 13. SZÉPFALUDY ÖRLÖSY Ferentől, a *Máramarosi Lapok* szerkesztőjétől: Máramarossziget, 1906. jún. 18. TÁBORI Kornéltól: Budapest, é. n. TOMPA Lászlótól (képeslap): Székelyudvarhely, 1924. nov. 7. WALTER Gyulától Kolozsvárról: 1. 1924. jan. 18.; 2. 1924. febr. 1.; 3. 1924. febr. 20.; 4. 1924. márc. 30.; 5. 1924. jún. 26.; 6. 1924. júl. 27.; 7. 1924. aug. 10.; 8. 1924. aug. 26.; 9. 1925. febr. 11.; 10. 1931. jún. 12. WILD Endrétől, a *Vasárnap* (Arad) főszerkesztőjétől (képeslap): Arad, 1928. jún. 12.

A fent felsorolt leveleken kívül a hagyatékban található az Erdélyi Irodalmi Társaság (1924.), a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság (1926.), a Magyar Írók Egyesülete (1929.), az Erdélyi Szemle Irodalmi Köre (1931.), a máramarosszigeti Szilágyi István Irodalmi Kör (1944.) tagjává történő megválasztásáról szóló értesítés az Erdélyi Irodalmi Társaság oklevelével (1925.) együtt. Dedikált fényképe van REMÉNYIK Sándortól (1924. III. 19.), WALTER Gyulától (1924. aug. 10.) és SZOMBATI SZABÓ Istvántól (1925. okt. 25.), munkatársi igazolása a *Brassói Lapoktól*, *A Hírnöktől* és a *Vasárnaptól* (mindegyik 1931-ből).

A levelek közül kettőt tartunk mutatóványképp közlésre érdemesnek. Mindkettő az *Újabb versek* kötetével kapcsolatos⁷ s nemcsak KRÜZSELYI-ről, hanem a levelek írójáról is vall.⁸

Bartha Miklós levele Krüzselyi Erzsébetnek. Kedves Erzsike húgom! Ezt a megszólítást, ugy-e megengedi nekem, a ki egy-pár hónap múlva 54 éves leszek? Ha fiatal volnék: akkor is jogot tartanék valamely bizalmaskodásra Önnel szemben azon rokonságnál fogva, melynek lelki vérkötelékét egyfelől az „Újabb Versek”, másfelől a „Hangulatok” szöttek meg.

Jól esett megtudnom, hogy kis könyvemet méltányolja. Még jobban esett, hogy elismerése jeléül elküldötte verseit, melyeknek olvasása nekem igaz lelki gyönyört okozott.

Politikában, gazdasági tudományokban, társadalmi kérdésekben mindig az igazság vezérel. Nem mondom, hogy mindig megtalálom az igazságot, de mindig becsülettel szívvel keresem. Ezt kereselek a poézisben is. Hozzá szoktam ahoz, hogy a csengés-bongásban észrevegyem a műipart; de a valódi költészetet is észrevegyem, még a prózában írt művekben is. A vers igazsága a poézis. Ezt az igazságot megtaláltam az Erzsike húgom kötetében. Nem szórványosan találtam meg, hanem marokszámra.

Olvasás közben nem tudtam menekülni attól a mély hatástól, hogy ez a leány azt írja, a mit érez. Merném állítani, hogy minden versének története van. Az a hold csakugyan süttött, az a szél csakugyan lengette a falevelet. Mikor ezt írta: akkor bizony tél volt kiint beint is. Mikor amazt írta: bizony rügy fakadott a bokorban is, a szívben is.

Olyan igaz itt minden sor, hogy próbálgatom belőle megkonstruálni az író alakját, lelkét, helyzetét és összes életviszonyait. Már meg is konstruáltam és vágyom M. Szigetre megtudni, hogy megbízható talányfejtő vagyok-e?

Még egyszer köszönöm, hogy könyvét megküldötte nekem. Ez a könyv az Ön lelki-világát foglalja magában. Köszönöm, hogy ilyen becses küldeményre érdemesítetté öreg barátját Bartha Miklóst. Budapest 1901 július 27. Józsefkorút 26.

Gárdonyi Géza levele Krüzselyi Erzsébetnek. Tisztelt Erzsike kisasszony. Köszönöm a könyvet.⁹ Nem szoktam verseket olvasni, mert rendszeren azzal kell letennem: nem olvas-tam újat. A Kegyed könyve mégis érdekelt. Ha még van ismeretlen világrész, a lányok

⁷ KRÜZSELYI Erzsike: *Újabb versek*. Előszóval ellátta SZABOLCSKA Mihály. Máramarossziget, 1901.

⁸ A hagyatékában található levelek egyikének sincs meg a borítéka.

⁹ BAKÓ Ferenc múzeumigazgató közlése szerint az egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeum gyűjteményében sem KRÜZSELYI Erzsébet dedikált kötete, sem pedig levele nem található meg.

szíve az. Csakugyan találtam is a versei és gondolatai között olyat, ami ebből a világból való. Hogy többet ne említsek, ilyen a 18. lapon levő *Kerültelek*.¹⁰ Bájos és eredeti.

Ilyen verseket adjon, csupa ilyeneket a következő kötetben, s biztosíthatom, hogy az emberi érzések kincsesládáját, a poézist, halhatatlan becsű igazgyöngyökkel fogja gazdagítani. Kezét csókolja édes kis csalogány, Gárdonyi Géza 1902. VII. 7.

MUZZSNAY ÁRPÁD

Álcázott kommunista kiadvány a fasiszta Németországban. A lipcsei Dimitrov Múzeum, a bolgár és a nemzetközi munkásmozgalom vezető alakja születésének 90. évfordulóján, az eredetihez hű utánnomásban megjelentette DIMITROVNAK a lipcsei perben az utolsó szó jogán elhangzott híres beszédének egyik álcázott kiadását. A könyvecske becses ajándékként eljutott a múzeum látogatóihoz, az ünnepi kiállítást megtekintő érdeklődőkhöz, s így egy-két példány már hazánkban is megtalálható belőle.

A szöveg áttanulmányozása során, és az időközben napvilágot látott bibliográfiából¹ sikerült megállapítanunk erről a 7,8 × 10,2 cm-es kisméretű brosúráról, mely 33 (számozott) + 3 oldalt tartalmaz, hogy 1934 közepe táján láthatott napvilágot. Az NDK-ban kutató szakemberek szerint az illegális nehéz körülményei között 25 000 példányban adta ki Németország Kommunista Pártja ezt a könyvecskét, a kiadás helye Münster volt. Ebből a ma már csak reprint alakjában hozzáférhető könyvecskéből, becses értéként őriz 1—1 eredeti példányt a Berlinben működő Institut für Marxismus—Leninismus beim ZK der SED könyvtára, a Deutsche Staatsbibliothek, a lipcsei Dimitrov Múzeum és a Deutsche Bücherei, valamint a londoni Wiener Library.

A könyvecske illegális borítóján ez olvasható: *Warum nicht ein Musikinstrument?* Hevenyészett, értelemszerű magyar fordításban kb.: *Mire jó egy hangszer?* A borítólapon harmonikázó kislányt hallgat egy madárka, valószínűleg elragadtatással, erre utal a kiadvány első három oldalának szövege, mely az otthoni muzsikálás lélekemelő hatásáról próbálja az olvasókat meggyőzni, propagálva a szájharmonikán, illetve a kézi harmonikán történő zenélés örömeit. A politikai szöveg a 4. oldalon kezdődik „Wilhelm Pieck: Dimitroff zerschlug die faschistische Anklage gegen Ernst Thälmann” címen. (Dimitrov szétzúzta az Ernst Thälmannal szembeni fasiszta vádat.) A közlemény a füzet 6. oldalán ér véget. Valószínűleg egy röpiratként terjesztett felhívás, amely Wilhelm Piecknek több beszédéből és cikkéből kiemelt fontosabb idézetet tartalmaz. Ez a röpirat szervesen beleillik a Dimitrov-dokumentumokat magába foglaló illegális brosúrába, sokat foglalkozik

¹⁰ „Hogyha olykor jön egy perced,
Melyben buba sülyed lelked:
A múlt zajló tengerében
Nem tűn-e fel az én képem?”

Emlékszel-é, emlékszel-é?
Ott, a fák közt, estefelé,
Csillagfényben, holdsugárban
Szerelmesen veled jártam.

S ráhajtam egy pillanatra
Fájó fejem a válladra,
Hogy aztán a másik perczbe
Tova fussak szegyenkezve...

Emlékszel-é, emlékszel-é?
Ott a fák közt, estefelé,
Mikor téled elfutottam:
Ott maradtál mozdulatlan...

Most, ha újra rád gondolok:
Fájó szívem vádtól dobog,
Hogy míg valóm érted égett, —
Kerültelek még is téged.”

¹ GITTIG, Heinz: *Illegale antifaschistische Tarnschriften 1933 bis 1945*. Leipzig 1972. 262 S. 4 t.

Dimitrov személyével, a lipcsei perben tanúsított helytállásával. Hozzá kell fűznünk, hogy Dimitrov volt az, aki később (1935 végén) mint a Kommunista Internacionálé főtitkára irányította a kommunista pártok antifasiszta harcát s azt a világméretű mozgalmat, melynek célja a faszizmus üldözötteinek kiszabadítása volt.

A 7—9. oldal „Manuilski, D.: Gruss dir, Genosse Dimitroff” (Légy üdvözölve Dimitrov elvtárs) cím alatt azt a harcos üdvözlőt tartalmazza, amelyet a szerző, Dimitrovnak és két vádlott társának 1934. február 27-i szerencsés moszkvai megérkezése alkalmából írt, még 1934 márciusában.

A 10—28. oldalon található az álcázott kiadvány fő fejezete, fő mondanivalója. „Georgi Dimitroff: Rede vor dem Leipziger Gericht.” Dimitrovnak a lipcsei perben, az utolsó szó jogán, 1933. december 16-án elmondott beszédének teljes szövege.² Ez a beszéd világszerte ismert. A kiadvány bemutatása során, taglalására és értékelésére ezúttal nem térünk ki. A könyvecskét lapozgatva, feltétlenül gondolnunk kell arra, mennyi áldozatot követelt, mekkora bátorságot, milyen óvatosságot és ügyességet igényelt a kommunista hitvallás terjesztése 1934-ben a náci Németországban. S szinte a recenzor gondolatára válaszol, továbbvezetve az olvasót ebben a témakörben a brosúra utolsó fejezete — függeléke. *Unser Litvertrieb in der Illegalität* címen a 28—33. oldalig. *Néhány útbaigazítás, valamennyi kommunista és antifasiszta számára* — olvashatjuk az alcímben. Ezen a néhány oldalon gyakorlati tanácsokkal látja el a forradalmi irodalom terjesztőit az ismeretlen pártmunkás. Elmondja, miként védhetik meg szervezeteiket, hogyan lehet elkerülni a lebukást, a Gestapót. Megtörtént eseteket hoz fel példaként, eredményes módszereket mutat be. Tanácsokat ad a szervezési munkához, s nem mulasztja el a szükséges óvatosságra, a sokszor kicsinyesnek tűnő, de fontos rendszabályok megtartására felhívni a figyelmet, amelyek az illegalitásban dolgozó pártmunkások számára parancsolóan, elengedhetetlenül szükségesek.

A könyvecske utolsó három számozatlan oldala szintén az álcázást szolgálja. Zene-művek hirdetési jegyzéke található ezeken az oldalakon, köztük néhány általunk is ismert, mint pl.: *Oh Tannenbaum*, *Ländler-fantáziák*, *indulók*, *Wien-Wien nur du allein . . .* stb. A külső borítólap áruhája a „Habla” harmonikát reklámozza és szintén az otthoni, házi muzsikálás örömeit hirdeti. Az ismertetett álcázott Dimitrov-kiadvány egyik reprint példánya megtalálható az MSZMP Párttörténeti Intézetének Könyvtárában.

KÁLMÁN LÁSZLÓNÉ

Filozófus író és a munkásmozgalmi irodalom (Sándor Pál). „Még jól emlékszünk arra a korszakra, amelyben meg kellett játszsanunk az állam lojális polgárát, titkolnunk kellett belső meggyőződésünket, és úgyszólván áruhában és álarccal jártunk kortársaink között . . . és ha meg akartunk írni valamit szívünk szerint, akkor valósággal új nyelvet, új stílust kellett teremtenünk, olyan bonyolult mondatfűzéseket kitalálnunk, hogy azokból képtelen legyen a cenzúra egy-egy részt kihúzni . . . úgy kellett írunk, hogy az ’egyszerű’ munkásolvás megértse, ugyanakkor a ’tanult’ ügyész és a cenzor ne értse meg. És itt nemcsak szavakról volt szó, amikor például fasizmus helyett szervezett regressziót, szocializmus helyett homogén társadalmat, LENIN helyett ULJANOVOT használtunk — hanem egész ideológiáról, az uralkodó osztállyal való szembenállásunkról, amelyet, ha elvont formában is, de kifejezésre akartunk juttatni — ,hiszen ez volt írásaink értelme és célja” — írta 1945-ben, röviddel a háború befejezése után SÁNDOR PÁL, a filo-

² *A lipcsei per.* Bp. 1950. Szikra. 151—178.

zófiai tudományok doktora, aki tizenhétévesen csatlakozott a munkásmozgalomhoz, melyhez haláláig híj maradt.

Fenti sorokat SÁNDOR PÁL *Kétlaki emberek* című 1945-ben írt cikkéből idéztük. A „kétlakiság” azonban itt nem az általános, pejoratív értelmében értendő. Éppen ellenkezőleg. Olyanfajta kétlakiságról van szó, melyet a kor kényszerített rá az illegális kommunista mozgalom harcosaira, azokra, akik tettekkel és tollukkal a jövőt szolgálták.

S aki kora ifjúságától szenvedélyesen hitt a jövőben és az emberiség haladásában, aki sokrétűen szolgált a jövőt, nem is csak „kétlakiságra” kényszerült, de az álcázás minden formáját s módszerét kellett évtizedeken át, szüntelen alkalmaznia.

Könyvkiadó és fordító, filozófus és szépíró, szerkesztő és publicista, emellett az illegális mozgalom mindennapi feladatainak is fegyelmezett, szerény harcosa volt SÁNDOR PÁL.

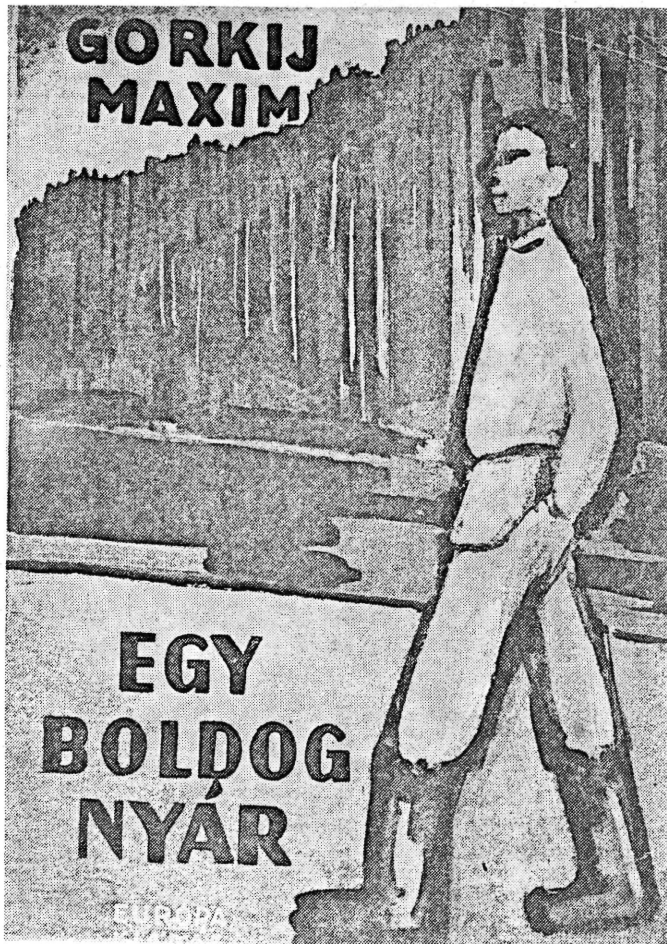
A könyvkiadó

Emigrációja idején, 1925-ben indította az *Európa-könyvtár* sorozatot. Három város szerepelt — Bécs, Budapest és Békéscsaba — megjelenési helyként. A sorozatból azonban csak két szám jelenhetett meg (KANT: *Egy világpolgár gondolatai* és DOSZTOJEVSKIJ levelei a börtönből). Magyarországon, 1928—1929-ben AGÁRDI Ferencel és MÜLLER Lajossal együtt próbálta tovább folytatni a sorozatot az *Új Európa Könyvesháza* címmel, de JÓZSEF Attila *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* verseskötetének elkobzása után megszűnt a kiadó létalapja. SÁNDOR PÁL harmadszor is megindította a sorozatot *Európa Könyvtár* néven. A kiadványokat ketten szerkesztették MÜLLER Lajossal. Itt jelent meg többek között MARX *A góthai program kritikája*, ENGELS *Feuerbach* című műve, továbbá GEREBLYÉS László, PLEHANOV, EÖRSI Béla politikai írásai és az Európa Könyvtár-szervezet „*Európa Regények*” sorozatában néhány jelentős szépirodalmi munka: NYEVE-ROV: *Éhínség*, GORKIJ: *Január 9*, NAGY Lajos: *Két fiú ült egy padon*, VÉRTES J. Fülöp: *Bányadal*. A nyomtatást GYARMATI Ferenc, a terjesztést FAUST Imre vállalta. A negyedik kísérlet a háború idején alakult *Európa Kiadó* volt. GORKIJ köteteit adta ki SÁNDOR PÁL fordításában.

A szerkesztő

Egyik szerkesztője volt az illegális Párt *Kommunista* című folyóiratának MADZSAR Józseffel együtt, később pedig egyedül szerkesztette az illegális párt legális folyóiratát, a *Társadalmi Szemlét*. Szerkesztői munkáját nem csak a periratok őrzik, hanem „Az állam és társadalmi rend védelme és a büntető jogszolgáltatás” című 1937-ben megjelent könyv is, melyben SOMBOR-SCHWEINITZER József részletesen kitér a folyóirat és a szerkesztők jellemzésére. „Beismerték, hogy a proletáriátus felszabadításáért folyó harcban az elméleti mezőnyt művelték meg, mert helytállóan fogadták el azt a felfogást, hogy forradalmi elmélet nélkül nincs forradalmi gyakorlat. Célkitűzésük — saját beismerésük szerint — az volt, hogy a tömegek osztályöntudatának emelésével és a forradalmat előidéző gazdasági viszonyok politikai konstellációinak ismertetésével a tömegeket arról világosítják fel, hogy a mai helyzetből csak egy kivezető út van: a kollektív termelésnek a proletáriátus kezébe való vétele . . .”

A harmadik évfolyam 3. számát a *Társadalmi Szemle* szerkesztőjének letartóztatása után — FAUST Imre adta ki. Ebben jelent meg SÁNDOR PÁL, MARX halálának 50. évfordulójára írt megemlékezése. E cikke miatt — külön vádpontot jelentett, hogy a börtönből csempészte ki — még három hónap fogházbüntetésre ítélték.

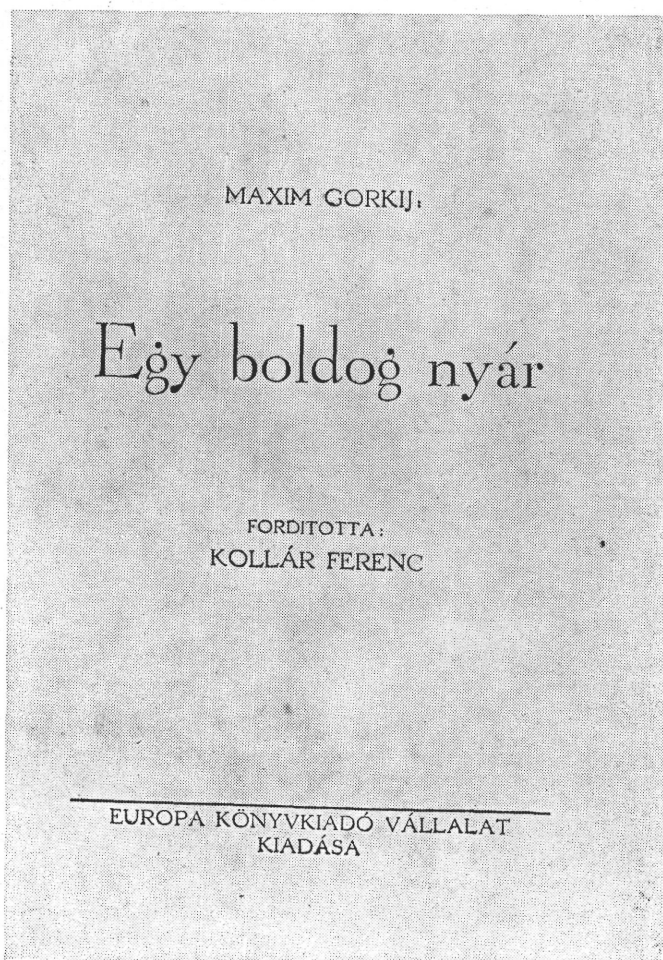
2. ábra

Tudós—filozófus— és publicista

Az illegális kommunista kiadó, FAUST Imre indította útnak a *Faust kis könyvei* című sorozatot, melyben SÁNDOR Pál tollából a következő munkák láttak napvilágot: 1. *Aquinói Szent Tamás és Szent Agoston* 2. *Aristoteles*, 3. *Három orosz filozófus*, 4. *A két Bacon*, 5. *Két magyar filozófus* (Böhm Károly és Brandenstein Béla).

Műveinek többségét azonban nem írhatta saját nevéen. KÖHLER Gusztáv néven került kiadásra a modern természettudományok marxista megvilágítását szolgáló *Kronos könyvek* sorozat 9. darabjaként a kommunista filozófus *Archimedestől Einsteinig. A modern fizika alapjai* című tanulmánya. Az első magyar nyelvű HEGEL-monográfiát 1937-ben KOLLÁR Ferenc szerzői névvel jelentette meg, szintén a *Kronos könyvek* között.

Filozófiai munkáinak kiadásánál azonban nem az álnév volt az egyedüli álcázási mód, hanem — amint azt bevezetőnkben idéztük — a rejtett nyelv is. SÁNDOR Pál nevéhez

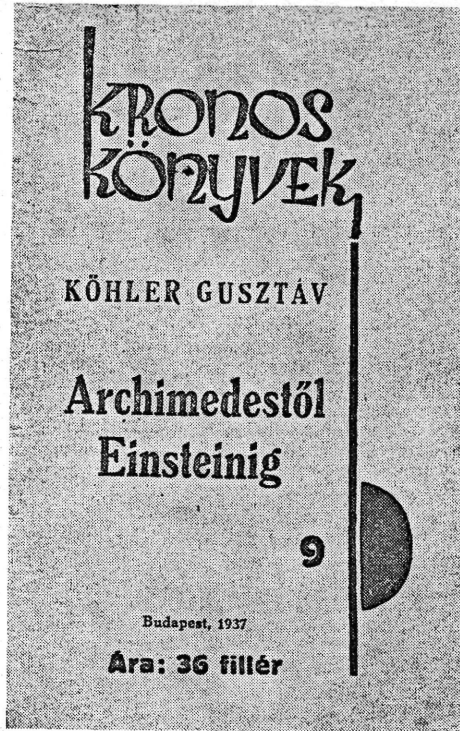
3. ábra

fűződik egy jelentős KANT-mű, *Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetéből* kiadása is, melynek előszavába bonyolult, homályos kifejezésekkel, de mégis becsempészte a marxista történelembölcselet alapjait.

A híres *Szürke könyvek* sorozat hetedik köteteként jelent meg SÁNDOR Pál *A dialektika története* című műve, az egyetlen, amelyet a szerző és egyben felelős kiadó a saját nevéen vállalt.

„... sikerült LENIN filozófiai tevékenységét ismertetnem a magyar közönséggel. Az 1943-ban megjelent könyvben részletesen taglalok egy ULJANOV nevű filozófust, akinek *Materializmus és empiriokriticizmus* című munkája jelentékeny fejezetét alkotja a dialektika történetének ...” (SÁNDOR Pál: *Lenin-könyvek Horthy-Magyarországon*. Magyar Filozófiai Szemle 1960. 3. sz.)

Ami álneves, filozófiai tárgyú cikkeit illeti, a *Társadalmi Szemle* HEGEL-cikke alatt Kurt SAUERLAND szerepel szerzőként; a *Gondolat* első évfolyamának első számában 1935-

4. ábra

ben GÉSMÉY Pál néven találjuk *Érdeklődés és érték*. Előtanulmány a *Siker szociológiájához* című cikkét; ugyanezt a nevet írta *A szocializmus pszichológiája* című tanulmánya elé, mely a *Tömeg* nevet viselő pszichológiai folyóirat *Emberiség* című különszámaként jelent meg 1936-ban.

Publicisztikai írásait sem jegyezhetette saját névvel. A kolozsvári *Korunk* 1933-as évfolyamában két jelentős cikkét találjuk. ALEXANDER Pál szerepel szerzőként *A német imperializmus újjászületése* (5. szám); KOLLÁR Ferenc pedig *A magyar ipar válsága* (6. szám) című cikkeknél. Több írása jelent meg különböző külföldi szocialista folyóiratokban is.

Író és fordító

Közel félszáz munkájáról tudunk, melyek mint saját művek, illetve fordítások, álneven, sőt kettős álcázással (mind a szerző, mind a fordító ő volt) és áttételes álcázással jelenhetett csak meg.

A teljes ismertetés meghaladná e cikk kereteit, így csak arra szorítkozunk, hogy eddig megtalált álneveit s álneves, álcázott munkáinak legjelentősebb darabjait mutassuk be.

A következő neveken publikált önálló műveket, cikkeket illetve fordításokat: Alexander Pál, Altenau Pál, Gaillard, André, Gésmey Pál, Humble, John Stuart Miller, Kelemen Lajos, Kollár Ferenc, Köhler Gusztáv, Ravin Paul, Safáry Ferenc, Sauerland Kurt, Szolnoki Sándor Pál, Waubke, Nicolaus.

A hazai munkásmozgalomban terjesztett szovjet szépirodalmi munkák közül az egyik leghíresebb regény OGNEV *Kosztja Rjabcev naplója* volt annak idején. A hazai cenzúra nem engedélyezte a kiadását. A könyv azonban mégis megjelent *Mister Dalton és én. Egy amerikai diák naplója* címmel a harmincas évek elején, az Európa Kiadónál, KOLLÁR Ferenc, azaz SÁNDOR Pál tolmácsolásában. A találékony „fordító” a cselekmény színhelyét az Egyesült Államokba helyezte át, az olvasók megértették, a cenzor azonban nem vette észre a csalafintaságot, bár könnyen feltűnhetett volna, hogy 1924-ben nem halt meg „Elnök” Amerikában. LENIN haláláról volt szó.

Ugyancsak jelentős volt DOS PASSOS *Elkallódott ifjúság* című regényének hazai terjesztése. A kiváló szerző az amerikai háborús fiatalság tragédiáját ábrázolja benne nagy művészi erővel; a forradalmi Kína elevenedik meg egy másik SÁNDOR Pál-fordításban: Den SI-HUA *A Jangce partján* című regényében — mindkettő KOLLÁR Ferenc névvel jelent meg. Upton SINCLAIR, Bret HARTE, NYIKULIN és más neves külföldi írók hazai kiadása is SÁNDOR Pál nevéhez — pontosabban: álneveihez — fűződik.

Rendkívül szellemes és bátor vállalkozás volt 1943-ban Lev TOLSZTOJ *Háború és béke* című regényrészletének hazai közzététele. A részlet *1812* címmel jelent meg az Európa Kiadónál, SAFÁRY Ferenc fordítói névvel. A párhuzam a napóleoni és az aktuális német visszavonulás között — nyilvánvaló volt, mire azonban a hivatalos szervek eszbe kaptak, a 214 oldalas kiadvány az utolsó szálig elfogyott, még csak egyetlen elkobozni való darab sem maradt belőle.

A háborús Magyarországon üldözött külföldi írók közül is az első helyen állott Maxim GORKIJ. Műveinek kiadása már az előző években is tilos volt, s a letartóztatott illegális pártmunkások periratai között szereplő elkobzott könyvek sorában is sűrűn szerepelt a nagy szovjet író neve. SÁNDOR Pál azonban mert vállalkozni 1943—1944-ben három híres GORKIJ-mű *Az élet iskolája*, *Egy boldog nyár* és az *Anyja* kiadására. Mindhárom Európa-kiadás volt, KOLLÁR Ferenc fordítói névvel.

Pártmunkás és szervező

Tizenhét esztendő diákként csatlakozott a *Kommunisták Magyarországi Pártjához*. A Tanácsköztársaság idején a *Kommunista Ifjúsági Szervezet* elnöke volt Szolnokon. A Tanácsköztársaság leverése után Bécsbe emigrált, s csak a húszas évek végén térhetett haza. Itthon folytatta az illegális munkát, mindent, amit a párt rábízott, leleményesen és hűen teljesített.

Ő juttatta haza Bécsből, SALLAI Imre megbízásából LENIN *Állam és forradalom* című művét. A szöveget a bécsi emigránsok tejjel és citrommal írták le KANT egyik munkájába, a margóra és az üresen maradt oldalakra. Itthon azután, meleg fölé tartva, az írás olvashatóvá vált.

1942-ben DEMJÉN József — RADNÓTI és JÓZSEF Attila barátja, az illegális kommunista mozgalom odaadó tagja — a büntetőszázadba vonulása előtti napon SÁNDOR Pálnak adta a *Materializmus és empirio-kriticizmust* azzal, hogy nemsokára majd nyíltan olvashatják és terjeszthetik ezt a nagyszerű művet.

SÁNDOR Pál a párthoz való csatlakozásának első percétől kezdve felismerte mint gondolkodó és mint a munkásmozgalom tevékeny tagja, hogy mit kell tennie.

A nagy történelmi fordulónál élesen látott és ingadozás nélkül cselekedett. Így tett 1919-ben. Emigrációból való hazatérése után egyike volt az elsőeknek, akik felismerték a fasizmus teljes veszélyét az emberiségre. Részt vett a halálbüntetés eltiltásáért folytatott harcban. Az illegális párt egy kitűnő kis „elsüllyedt” antológiájában (*Gulliver felfedezi a Harmadik Birodalmat*) is felemelte szavát a statárium ellen. Álkíadó, a Danton (a szerkesztők és DEMJÉN József a kiadó, azt remélték, hogy a hatóságok fülében a Dante

Kiadóval cseng majd össze e név — a francia forradalmár neve) adta ki az *Aktuális könyvek* című sorozat első darabjaként. Az antológia minden darabja a fasiszta Németország éles leleplezése. Arthur HOLITSCHER cikke remek szatíra Hitler-Németországról; Ilja EHRENBURG Horst WESSEL portréját festi; Alfred KERR a régi kultúra romhalmazzá tevéséről számol be; Ernst TOLLER tömören ábrázolja a náci barbárság diadalmaskodását, Peter CONRAD a büntetőtáborokat mutatja be; az *Egy kisdiák levele Párizsból* című írás egy tizenhárom éves kisfiú szemén át érzékelteti, mit jelent egy gyermek számára annak felfedezése, hogy zsidó; WITTE az SA kommunista-üldözését írja le drámai erővel. SÁNDOR Pál *Statárium* című írása Nicolaus Wolfgang WAUBKE szerzői névvel szerepel az antológiában — erőteljesen érzékelteti a hazai fasizmus szülte feszült, gyanakvással és rettegéssel tele légkört. Az álcázás sikerült. A kis könyv, HINCZ Gyula linoleummetszetével címlapján, terjedt a munkások között, a rendőrség pedig egy kissé elkésett ez esetben. Három esztendővel a megjelenés után tűnt csak fel egy éber detektívnek az *Új Magyarország* denunciálása jóvoltából. DAKÓ Sándor detektív tett jelentést a könyvről 1937. január 31-én a főkapitánynak.

1942-ben SÁNDOR Pált is ott találjuk a József Attila Emlékbizottságban. 1943-ban kiadta a *Az igazi József Attila* című könyvét. Tevékenyen részt vett a Történelmi Emlékbizottság munkájában is.

Mi sem jellemezhetné jobban a két világháború közötti Magyarország szellemét, mint az a tény, hogy egy magyar író és tudós, aki Bécsben végezte az egyetem filozófiai felkészülését (emigrálását követően, 1921. április 11-én iratkozott be), majd a filozófiai diploma megszerzése után, 1926. május 12-én az államtudományi karra iratkozott be) — itthon egészen a háború befejezéséig végig rendőri felügyelet alatt állott — (közben időnként természetesen le is csukták rövidebb-hosszabb időre).

A kommunista filozófusnak sikerült megőriznie a hű kordokumentumokat, így például az 1943. június 19-i keltezésű *Felhívás*-t (az V. detektívcsoporthoz „felhívta, hogy saját érdekében” jelenjen meg az V. ker. Kapitányságon), továbbá a M. kir. rendőrség budapesti főkapitányságának r. fogház és toloncügyek osztálya nyilvántartási lapját, melyet számos pecsét ékít: hetenként (minden szombaton) jelentkeznie kellett a rendőrségen. Az utolsó pecsét dátuma: 1944. március 18. Emlékezetes nap: másnap, március 19-én szállták meg a hitleri csapatok Magyarországot.

SÁNDOR Pál többé nem jelentkezett a rendőrségen: még március 19-én délelőtt teljes illegalitásba ment. Először Rákosszentmihályon, egy régi aradi kommunista özvegye fogadta be; júniusban, mikor a deportálások megkezdődtek, a IX. kerületi Vaskapu utcába költözött, onnét Budára, GYULAI-SZABÓ elvtárs lakására, ahol akkor tizennégy illegalitásban élő ember bújt meg. SÁNDOR Pál ekkor már aktív tagja volt az ellenállási mozgalmaknak, hamis SAS behívóval jött érte egy magyar katonatiszt, s kocsival viszonylag biztonságba vitte el SZENES Lajoshoz. Ezután még több helyen kellett bujkálnia, míg megérte a háború végét, a felszabadulást, a „kétlakóság” megszűnésének lehetőségét.

Néhány sort idézünk a fiatal mozgalmi ember 1919–21-es naplójából, melynek első dátuma 1919. október 3, s az utolsó 1921. január 4.

„Szolnok, 1919. okt. 3. Valahogy úgy akarom, hogy lezáródjon, ha erőszakkal is és keresett határkő-állítással, eddigi életem; valahogy új életet kéne kezdeni, vagy talán: újra kéne kezdeni, próbálni az életemet. Azért a régit se lehet könnyedén, csak úgy, mosolyos mozdulattal elintézni — de vigasztalhat, hogy van benne teljesség és tragédiás hozzá, ha annyi szál át is nyúlik a jelenbe; holott ez mindig így van és szomorú, érzett és értett igazság a Babitsé, hogy a jelen a múltak összege.

De parancsokat tűzök magam elé, sőt magamra — s az első, hogy ne az abstractívu-

-3-

Kolozs, 1919 okt. 3.

Valahogy úgy akarom, hogy leírásom,
 ha esszéakkal is és keszött katonák' állatosság, ad.
 sírja életem: valahogy új életet kéne kezdem,
 vagy talán: újra kéne kezdem: próbálalmi az
 élettem. Azért a négyt se lehet kényvesdén,
 csak úgy, mondásig maradhatat élettem; —
 de vigasztallat, hogy van benne teljesség és
 drámaidias hozza, ha annyit: 1919. 10. 3. is nyúlhat
 az jelenbe; lehet az mindig így van és sfo-
 moni; érezt és érezt igazság a Balatón, hogy
 a jelen a múltak, időbege.

De parancsokat tisztelek magam elé, azt
 magamra, — és az élő; hogy napról-napra abstrak-
 tumok, hanem a concretumok legyenek, a
 fontosak — hogy úgyis nehéz szavakkal kifeje-
 zsem azt, ami az ember idegeiben él, tén-
 félig titkosan is — s szeretném, ha kiscit

5. ábra

mok, hanem a concretumok legyenek a fontosak — hisz úgyis nehéz szavakkal kifejezni azt, ami az ember idegeiben él, tán félig titkosan is — s szeretném, ha kicsit ezek a magamnak írt sorok — Ibsennel szólva — ítélőszék volna számomra . . .”

„ . . . Szolnok vörösfrentján, távoli pincézések hazalopott negyedóráiban, szűk szoba rázkódó falait teregetve a gránátos halál elébe; a bukás, börtön, kényszermunka menekülő napjaiban — írtam, tizennyolc éves, a Készülődést, menedékül a rívó-bohócos életvalóságok elől” (1919. okt. 3.).

„Az élet kétségbeejtő rosszaságai ölelnek át — rés nélkül . . .” (1919. nov. 22.)

„ . . . akik az emberiségért vállalnak és tesznek valamit, éppen az emberek állják útját” (1920. jan. 31.) — íme a napló utolsó sorai.

MARKOVITS GYÖRGYI

125 éves a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Egyetemünk elődintézménye, az Institutum Geometrico-Hydrotechnicum, 1782-ben alakult meg a Tudományegyetem keretében. E mérnökképző intézetben szereztek oklevelet azok a vízügyi mérnökök, akik a XIX. sz. első felében a hazai folyószabályozási és ármentesítési munkákat végezték; VEDRES István, BESZÉDES József, LÁNYI Sámuel, VÁSÁRHELYI Pál és mások.

A XIX. század harmadik évtizedétől a reformkor nemzeti eszmévilága, valamint az osztrák—cseh tartományokban kibontakozó ipari forradalom és polgárosodás hazánkban is előtérbe állította az iparosodást. Megfogalmazódott egy műegyetem igénye.¹ Az uralgó azonban, az osztrák ipari érdekeltségek hatására, csak egy középfokú ipariskola felállítását engedélyezte 1846-ban, József Ipartanoda elnevezéssel.

Ha könyvtárunk történetét kutatjuk, ezekhez az előzményekhez kell visszatekintnünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a könyvtár története szorosan összefügg az egyetem kialakulásával és fejlődésével. A Mérnöki Intézet, mivel maga is szűkösen volt elhelyezve, nem rendelkezett könyvtárral. A mérnökhallgatók és a tanárok is az Egyetemi Könyvtárat használták. Az Ipartanoda alapításakor azonban azonnal jelentkezett az igény az önálló könyvtárra. Az Ipartanoda első igazgatója, KARÁCSON Mihály, már a megnyitást követő hónapban felterjesztést írt ennek érdekében a helytartótanácsához. Az 1848—49-es polgári forradalom és szabadságharc idején az intézet ifjúsága részt vett a pesti tüntetésekből és 1848. április 9-én 12 pontos petíciót fogadott el. Ennek 4. pontja szó szerint: „Az összműegyetem igényeinek megfelelő könyvtár, s ennek tanulók általi használhatása.”²

A petíció kiadatását követő harmadik napon az Ipartanoda megkapta a márciusi felterjesztésben a könyvtár alapítására kért 500 forintot. Eötvös József pedig, az első felelős magyar vallás- és közoktatásügyi minisztere, 1848. május 9-én könyveket küldött az Ipartanodának. Ez a több kötetes mű alkotója a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára legrégebb leltárkönyvének 1. sz. tételét. Ezt az időpontot tekintjük a Műegyetemi Könyvtár hivatalosan elfogadott alapítási idejének.

A Könyvtár első évtizedei

A szabadságharc bukása után az Ipartanoda és könyvtára is válságos helyzetbe került. Megvonták az évi 500 forintos könyvbeszerzési támogatást, a könyvek, folyóiratok vásárlását ismét csak a beiratási díjakból fedezték. A könyvtár azonban e nehéz években is fejlődött. Pontos adataink nincsenek, de a beiratási díjak összegéből számítva 1856 végén 600—700 mű lehetett a könyvtár állománya.³ A gyűjtemény, amely többségében műszaki könyveket tartalmazott, meglehetősen nagy értéket képviselt.

A politikai helyzet következményeként a Mérnöki Intézet és az Ipartanoda 1850-ben végrehajtott egyesítése után, minden kinevezés továbbra is csak ideiglenes jellegű. Az intézet vezetője Mayer Lambert lesz, aki a könyvtár ügyeit is intézi.

Az első állományrevíziót 1853-ban tartják meg, SZTOCZEK József és SCHNEDAR János tanárok közreműködésével. Ugyanezen év októberében MAYER igazgató az intézet egyik tanárát VEISZ (Vész) Jánost könyvtárnokká nevezi ki. Ő volt az első tanár-könyvtáros. VÉSZ János többszöri lemondási kísérlete után 1867-ben válik meg a könyvtártól, amikor is FÖLSER Istvánt, az ábrázoló geometria helyettes tanárát, nevezik ki utódának. Tisztét

¹ A kereskedési és azzal kapcsolatban levő tárgyak iránt kiküldött kerületi választmánynak jelentése 1843. I—VII. Pozsony, 1843. III. A Központi Műegyetemről, VÁLLAS Antal munkája.

² MÓRA László: *A Műegyetemi Könyvtár története. 1848—1948.* Bp. 1971. 14.

³ MÓRA László i. m. 26.

három évig tölti be. Vezetése alatt nagy jelentőségű esemény történik a könyvtár életében. Az eddigi — csak tanárok által használt — könyvtárat, 1869. november 1-én megnyitják a hallgatóság előtt. A megnyitás előtt elkészítették és kinyomtatták a könyvtárhasználat szabályzatát. Ez volt könyvtárunk legrégebben publikált dokumentuma,⁴ amely sok vonatkozásban ma is helytálló szabályokat tartalmaz.

A Műegyetemi Könyvtár nagyarányú fejlődése

A magyar uralkodó osztálynak a császárral és királlyal történt kiegyezése 1867-ben véget vetett az abszolutista elnyomás korszakának. Az ipari fellendülés hatása az oktatásban is jelentkezik. Az 1871-es évben az egyetemi rangra emelt József Műegyetemen megalakul a Gépészmérnöki, Vegyészmérnöki és Építészmérnöki Kar. Az egyetem első megválasztott rektora, SZTOCZEK József, székfoglaló beszédében⁵ az elért eredmények között büszkén említi a műegyetem könyvtárának gyűjteményét.

A Műegyetemi Könyvtár vezetőjévé 1870. november 8-án WARTHA Vincét, a kémiai technológia hazai megalapítóját nevezik ki. Nagy pontossággal, ügybuzgalommal lát munkához. Első jelentős ténykedése, könyvtári revízióval összekötve, a könyvtár címjegyzékének összeállítására volt. A nyomtatott katalógus 1874-ben jelent meg, a korabeli bibliográfiai igényeket pontosan betartva és kielégítve. A címjegyzék előszavában WARTHA közli, hogy az állomány 3783 mű kb. 25 000 kötetből áll. A könyvtárba ez idő tájt 123 tudományos folyóirat járt. Az 1871-es évtől állami dotációként a könyvtár évenként 3000 Ft-ban részesül, mely összeghez még a beíratási díjak járulnak. Mivel a hallgatók száma is emelkedik, a beíratási díjak is jelentékenyen növelik a beszerzéseket. A könyveket WARTHA Vince által kidolgozott szakrendszerben tárolják.

Az egyetem és könyvtára Budán, az Országház utcában működött. Az országgyűlés 1871. évi költségvetési vitáján elhatározták, hogy a József Műegyetemet Pestre kell költöztetni.

Az 1872/73-as tanév ennek megfelelően már Pesten kezdődött. A könyvtárat a Két nyúl (a mai Szamuely) utca 13. sz. alatti Schönberg-házban helyezik el, melynek béréért évente 2400 forintot fizetnek.

A könyvtár most már megfelelő feltételekkel rendelkezik s gyorsan fejlődik: évenként 300—500 művel gyarapszik. Eötvös József, könyvtárunk alapítója azzal is kifejezte szeretetét, hogy értékes könyvtárából több mint 600 kötetet végakaratóban a Műegyetemi Könyvtárra hagyományozott.⁶

A korabeli adatok az egyetem hallgatóinak aktív könyvtárhasználatát bizonyítják. Az olvasók száma⁷ az 1871/72-es tanévi 3630-ról az 1873/74-es tanévben 9022-re emelkedett, az 1875/76-os tanévben pedig már 17 914 volt.

Az egyetem azonban kinőtte kereteit, egyre nyomasztóbbá vált a helyhiány. Az Országgyűlés 1879-ben törvényt hoz műegyetemi épületek létesítésére. Az épületeket két év alatt készítik el, STEINDL Imre műegyetemi tanár tervei szerint. A régi helyéről 1882-ben költözik a könyvtár a Múzeum körúton levő szakszerű könyvtárhelyiségekbe. Az olvasói igények kielégítése céljából 110 férőhelyes olvasóterem áll a hallgatók rendelkezésére.

⁴ MÓRA László i. m. 33.

⁵ *Beszédek, melyek a József-műegyetem negyedszázados jubileuma és önkormányzata életbeléptetése ünnepén tartottak.* Buda, Egyet. ny. 1872. 36—37.

⁶ E hagyaték pontos adatai megtalálhatók: HODINKA László: *Az Eötvös-könyvhagyaték átadása.* Műszaki Egyetemi Könyvtáros, 1966. 1. sz. 43—48. A teljes Eötvös-hagyatékáról részletes ismertetés található: BÉNYEI Miklós: *Eötvös József könyvtára.* Magyar Könyvszemle, 1970. 182—192.

⁷ MÓRA László: i. m. 53.

A könyvtár egyetemen kívülieknek még nem nyilvános jellegű, a hallgatók is csak 10 Ft. biztosíték letétele után kölcsönözhetnek. A könyvek száma 1885-ben már 40 302 kötet, és 339-féle folyóiratot járatnak. A könyvtár gyarapítását WARTHA Vince nagy gondnal és szakértelemmel végezte, kikérte tanártársai véleményét is. Jól látta a könyvtárak szerepét és fontosságát. Figyeljünk fel 1893-ban írt szavaira: „Meg fogja magát bosszulni a közönyösség — amire nálunk minden irányban akadunk — a jövő nemzedékén, amikor már késő lesz a bajokon segíteni.” 1896-ban válik meg a könyvtár vezetésétől, amikor is az egyetem rektorává választják.

A könyvtár önálló, új épületbe költözik

A könyvtár élére, 1896. szeptember 1-től RADOS Gusztáv, a matematika professzora kerül. Mint elődje, ő is rendes tagja a Magyar Tudományos Akadémiának. Tisztét 33 éven át látja el s csak addig szakítja meg, amíg őt is három évre rektorra választják.

A könyvtár töretlenül fejlődik a következő években is. Ezt mutatják a következő adatok:⁸

<i>Tanév</i>	<i>Összállomány</i>		<i>ebből folyóirat</i>	
1900/1901	16 500 mű	65 581 kötet	601-féle	14 265 db
1903/1904	19 500 „	72 598 „	660 „	—
1908/1909	25 000 „	83 188 „	761 „	19 256 „

Nagy jelentőségű változást hozott az egyetem és a könyvtár életében a XX. század első évtizede. Ekkor költözik az egyetem a légymányosi új telephelyre, ahol is végre méltó elhelyezést nyer az esztétikai követelményeket és az akkori gyakorlati igényeket is jól kielégítő új épületekben. Az építkezések elrendelése az uralkodó osztályoknak is érdekükben állt, s az iparosítás eredményei hozzájárultak a szükséges anyagi eszközök előteremtéséhez.⁹ A könyvtár építése nagy gondnal történt. Az épület tervezésével PECZ Samu professzort, a középítéstan-tanszék vezetőjét bízták meg. Ő tanulmányait Stuttgartban és Bécsben végezte, s egy másik nagyobb munkája, az Országos Levéltár tervezése előtt, hosszabb tanulmányutat tett külföldön. A Levéltár ugyan több évvel később készült el, de tanulmányútja során megismerte, tervezésében hasznosította a könyvtárépületekkel szemben támasztott korabeli követelményeket. A PECZ tervezte épület kiállta az idők próbáját. 1909-től — átadásától kezdve — mind a mai napig ellátja funkcióját, az olvasók számának növekedése miatti többszörös igénybevétel ellenére is. Könyvtár-épületünk hármasszagos tagozódású: egyik szárnya a nagyolvasóterem, másik a raktár, a harmadik pedig a könyvtári feldolgozás és az igazgatás helyéül szolgál. Ami a jövő szempontjából volt végzetes, az tulajdonképpen az, hogy PECZ Samu eredeti terve, a 12 szintes raktári szárny, a beruházási keretek elégtelensége miatt nem valósulhatott meg.¹⁰

⁸ MÓRA László: i. m. 67. és 68.

⁹ BEREND T. Iván—RÁNKI György: *Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914*. Történelmi Szemle 1966. 187—202.

¹⁰ KÉKI Béla: *Egyetemi Könyvtárak építése Magyarországon századunk első évtizedében*. A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának Évkönyvei. 1. Bp., Tankönyvkiadó, 1967. 247—267.

A könyvtár a legnagyobb hazai műszaki könyvtárrá válik

A könyvtár állományát jelentősen növelték a beszerzésre fordítható vásárlási keretek mellett a hagyatékok. Ezek közül is kiemelkedett az 1911-ben elhunyt kereskedelemügyi miniszter, HIERONYMI Károly 10 061 kötetből álló könyvgyűjteménye, amely ugyan 20 000 koronába került a könyvtárnak, de mindenképpen értéken aluli összegű vásárlást jelentett. E gyűjtemény adatait a könyvtár nyomtatásban is közreadta.¹¹

RADOS Gusztáv rektori működésének ideje alatt 1911. szeptembertől 1914. szeptemberig TÖRÖSSY Béla, az ábrázoló geometria tanára látja el a könyvtár vezetését. Ez idő tájt a könyvtár személyzete: egy könyvtárőr, egy könyvtártiszt és egy altiszt. Ez a későbbiekben egy könyvtártiszttal gyarapszik csupán. Ez a személyzet nem volt elegendő a könyvtári munka ellátására, ezért 1912-től évi 3500 korona állt rendelkezésre napidíjasok részére.

Az első világháború visszaveti a könyvtár fejlődését. Kevés a nemzetközi kapcsolat, visszaesik a könyvkiadás is, nehézkes a posta működése. A háború után elértéktelenedik a pénz. 1927. január 1-én vezetik be a pengőt, ami ismét a gyarapodás biztosítékát jelenti. Korábban ugyanis, ameddig lehetett, a nemzetközi cseretevékenység és az ajándékozás voltak a könyvtári gyarapodás fő forrásai. Századunk 30-as éveinek gazdasági válsága szintén fékezően hatott a könyvtár fejlődésére. A csökkenő dotációk nem tették lehetővé a könyvtári személyzet bővítését sem.

RADOS könyvtárigazgatói működéseinek több mint három évtizede alatt a Műegyetemi Könyvtár a legnagyobb hazai műszaki könyvgyűjteménnyé vált.

Az állomány nagysága az 1932/33-as tanévben: 54 112 mű, 119 660 kötetben, 1261-féle folyóirat 33 431 kötetben, összesen: 154 097 kötet.¹²

Az állomány százalékos összetételére vonatkozóan az alábbi adatokkal rendelkezünk.¹³

<i>Szakterületek</i>	1909	1926
műszaki tárgyak	61,3	61,7
természettudományok	12,3	10,5
társadalomtudományok	25	26,5
egyéb	1,4	1,3
	100%	100%

A nyomtatott katalógusok, melyek a legnagyobb hazai műszaki könyvgyűjtemény adatait tartalmazták, egyidejűleg a kor tudósai és kutatói részére bibliográfiai forrásanyagot is jelentettek.

A Tanácsköztársaság rövid időszaká alatt válik nyilvánossá a Műegyetemi Könyvtár. A könyvtárhasználati szabályzatot sokszorosítani sajnos már nem lehetett. Szellemét azonban csak néhány évtized múlva, a felszabadulás után sikerült átültetni a gyakorlatba; a tudományos forrásanyag mindenki előtt nyitva áll.

Az egyetem és a könyvtár életében is jelentős változásokat hoz az 1934-es esztendő. Több intézmény összevonása révén ekkor alakul meg a József Nádor Műszaki és Gazdaság-

¹¹ A m[agyar] kir. József-Műegyetem könyvtárának tulajdonában őrzött Hieronymi Károly könyvhagyatékának címjegyzéke. Bp. (Franklin ny.) 1916. [6], 232 l.

¹² MÓRA László: i. m. 115.

¹³ HÓDINKA László: *Arányok és tendenciák állománygyarapításunkban*. A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának Évkönyvei. I. 1967. Bp. 1967. 151—152.

tudományi Egyetem. Az új, hatalmas intézmény nem segíti a műszaki felsőoktatás fejlődését. Ha szigorúan vesszük az egyetemen ekkor tanított tudományterületeket, könyvtári gyűjtőkör szempontjából a Műegyetemi Könyvtárnak inkább általános tudományos könyvtárrá kellett volna válnia. A konstrukció azonban nem bizonyult tartósnak, s így a könyvtár tartalmi összetétele sem változott jelentősen.

A Könyvtár vezetésével 1933. október 31-vel RADÓ Aurélt bízzák meg. Ő 1924-ben miniszteri titkár, s műegyetemi tanácsosként 1925-től teljesít szolgálatot a könyvtárban.

Működése kezdetétől sok nehézséggel kellett megküzdenie. Az állomány gyarapítását gátolta többek között a Nemzeti Bank 1933/34-es intézkedése (amely szerint a könyvek után 20—40%-os valutafelárat kellett befizetni), valamint a beíratási díjakból képzendő könyvtári átalány megszűnése, mert a kárpótlásul adott fenntartási járulékek jelentékenyen kisebb összegűek voltak.

A Műegyetemi Könyvtár szakrendszere 1937-ben megváltozik, bevezetik az Egyetemes Tizedes Osztályozás rendszerét, s megkezdik a katalóguscédulák stenciles előállítását.

Az állomány az 1942/43-as tanévben már 173 861 kötet, amelyből 39 178 kötet folyóirat található. A könyvtár személyzete ekkor 19 fő volt.¹⁴

Nem sokkal ezután a II. világháború pusztításai elérik a Műegyetemet és könyvtárát. Nagy károk keletkeznek. Laboratóriumok mennek tönkre, s a központi könyvtár nagyolvasótermének berendezése is megsemmisül. RAKSÁNYI Dezsőnek az olvasótermet díszítő freskója szintén áldozatul esik a háború pusztításainak. A Honvédelmi Minisztérium 36. légvédelmi szakosztályának döntése értelmében a központi könyvtár állományának 10 000 kötetét, valamint az egyetem egyes tanszékeinek ládába csomagolt műszereit a telki apátság Budajenőn levő magtárépületébe szállították.¹⁵ Az értelmetlenül elszállított állományrész jelentős része megsemmisült vagy fertőződött, s így csak a későbbiekben lehetett a károsodást kimutatni. A teljes háborús kár: 8000 kötet, az állomány 5—6 százaléka.¹⁶

A Műegyetemi Könyvtár a felszabadulás után

A felszabadulás utáni időszakot a könyvtár történetében is méltán lehet hősi korszaknak nevezni. A könyvtár akkori dolgozói az ablaktalan helyiségekből herdák a törmeléket, s dacolva az időjárással, megmentették az állományt a további pusztulástól és előkészítették a könyvtár megnyitását. RADÓ Aurélt 1947-ben áthelyezik, s HERÉPEY Árpád lesz a könyvtár igazgatója. Három évig látja el feladatát. Az újjáépítés, majd a népi demokratikus államrend kiépítése s ennek célkitűzései: a szocialista iparosítás megteremtése, a kulturális forradalom, később pedig a mezőgazdaság szocialista átszervezése és a honvédelmi érdekek egyre nagyobb számban igényelték a mérnököket. Egyetemünk szerepe tehát megnőtt, s ezzel együtt járt a könyvtári tevékenység átalakulása is. Gyorsan változtak a nagyságrendek. Az 1952/53-as tanévben már 7363 nappali, 4966 esti és 581 levelező hallgató tanult az egyetemen, összesen 12 910 volt a hallgatók száma. Az egyetem szervezetéből kivált a mezőgazdasági és állatorvosi, valamint a közgazdaságtudományi kar, s így homogénabb lett az egyetem profilja. 1952-ben különválik ugyan az Építőipari Műszaki Egyetem, azonban a két egyetemet egyazon központi könyvtár szolgálja ki. Az olvasók semmit sem vesznek észre az ennek nyomán bonyolultabbá váló leltározásból, mert ez a könyvtár belső, ügyviteli tevékenysége csupán.

¹⁴ MÓRA László: i. m. 136.

¹⁵ VÉGH Ferenc: *Akkor, 1944—45-ben (Dokumentumok, emlékek, emlékezések)*. Műszaki Egyetemi Könyvtáros, 1970. 1. sz. 2—6.

¹⁶ HERÉPEY Árpád igazgató jelentése 1948 márciusában (Közp. Könyvt. irattára 80/1948. sz.) a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium számára.

HEREPEY igazgató 1951-ben betölti a nyugdíjkorhatárt, és KONDOR Imre lesz a könyvtár igazgatója. Megindul a könyvtár nagyüzemmé válása. Kialakul a könyvtár osztályokra tagolt szervezete. A személyzet létszáma is egyre növekedett, hogy a feladatok ellátásával a könyvtár lépést tarthasson. Különösen nagy volt a létszámfejlesztés 1953-ban, amikor egy évben 20 fővel gyarapodott a Műegyetemi Könyvtár létszáma.¹⁷

A korábbi, szakok szerinti raktározásról a negyedmillió kötet nagyság elérésekor korszerűbb formára kellett áttérni. Ez pedig az ugraszámú numerus kurrens rendszer, melyet ma is alkalmazunk. A könyvtári feladatok korszerűbb ellátásához a feltáró apparátust is ki kellett építeni. Az állomány egyes részeiről kötetkatalógusok álltak rendelkezésre, sok volt azonban a változás, s így jelentős volt a kötetkatalógusokban már nem szereplő művek száma is. Az egész könyvvállományra kiterjedő rekatalógizálási munka 1951-ben indult meg, s az 1952-es évben a technikai feltételek is megteremtődtek az adréma-sokszorosító géppár üzembe állításával. Néhány év alatt feldolgozásra került a teljes könyvvállomány, s korszerű cédlakatalógus tájékoztatta az olvasókat.

A Központi Könyvtár korán felismerte politikai és kulturális nevelőfunkcióit. Megkezdte az ideológiai művek nagy példányszámú beszerzését, tárolását és az olvasók számára rendelkezésre bocsátását. A szépirodalmi könyvanyag megismertetése céljából a könyvtár a kölcsönzés mögötti térben 1953 januárjában 3000 kötetes szabadpolcot létesített.¹⁸ A kollégiumok fejlődésével együtt járt a kollégiumi könyvtárak kialakítása, melyekhez a központi könyvtár mintegy 15 000 kötetes letéti állománnyal járult hozzá.

A könyvtári állomány elhelyezésének nehézségei az ötvenes évek elején még nem jelentkeztek. Belső átalakításokkal a könyvtárosok kielégítő munkahelyi feltételei is biztosíthatók voltak. Az állomány progresszív növekedése és a könyvtárt használók számának dinamikus emelkedése azonban jelezte, hogy a központi könyvtár fejlesztése megoldásra vár.¹⁹ Ma már tudjuk, hogy ez volt az az egyetlen időszak, amikor a könyvtár fejlesztése megoldható lett volna. Tegyük azonban hozzá: nem voltak könnyű helyzetben a könyvtár vezetői. Nehézséget okozott először az, hogy az Építőipari Műszaki Egyetem számára a vásárváros néven ismert lágymányosi területen jelöltek ki telephelyet, s itt önálló könyvtárépületet is terveztek.²⁰ Később a Győri Műszaki Egyetem létesítéséről jelent meg kormányhatározat. Ezek az intézkedések bizonyos perspektívát nyújtottak a könyvtár számára, hiszen csak három kar maradt volna az egyetemen. Az átadás révén, az állomány csökkenésével egyidejűleg, a könyvtár feladatköre is szűkebb területre korlátozódott volna. A Műegyetemi Könyvtár épületfejlesztése elmaradt.

A hallgatói létszám gyors felfutása után előtérbe kerül az oktatás minőségi fejlesztése, a kutatómunka megjavítása. Az ipar fejlődésével egyre nagyobb mértékű az egyetemi tanszékek ipari kutatási tevékenysége is. Ezek a változások egyre fokozódó igényeket jelentenek a központi könyvtár számára. Nem lehetett feltáratlanul hagyni a mintegy 100 tanszéki (intézeti) könyvtárban levő értékes könyv- és folyóiratállományt. Először a könyvvállomány feldolgozására került sor. A munka intenzitását bizonyítja, hogy az első évben, 1955-ben a központi könyvtár munkatársai²¹ a Budapesti Műszaki Egyetem 25 tanszékének 35 870 kötetét s az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem 11 tan-

¹⁷ HÉBERGER Károly: *A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának 25 éves fejlődése*. Műszaki Egyetemi Könyvtáros, 1970. 1. sz. 7–14.

¹⁸ A szabadpolcos rendszer kezdeményezője KÉKI Béla volt.

¹⁹ HÉBERGER Károly: *Könyvtárunk épületbővítési terveinek variánsai*. A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának évkönyvei 2. köt. 1971. Bp. [1972] 198.

²⁰ KESZEI Pál: *A Budapesti Műszaki Egyetem településtörténete*. Bp. 1971. Házi soksz. 86.

²¹ MÓRA László: *A műszaki felsőoktatási könyvtárhálózat kialakulása és fejlődése*. A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának Évkönyvei. 1. 1967. Bp. Tankönyvkiadó, 1967. 46.

székének 14 842 kötetét katalogizálták. A tanszéki könyvtárak és a központi könyvtár új szerzeményei egyaránt központi feldolgozásra kerültek. Közben folyt a régi tanszéki könyvvállomány feldolgozása is. 1961-ig a tanszékek teljes könyvanyaga mintegy 210 000 mű volt. Nagy jelentőségű esemény az 1956. évi 5. sz. Törvényerejű Rendelet a könyvtárügy szabályozásáról és a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 1018/1956. sz. határozata az 1956. évi 5. sz. tvr. végrehajtásáról. Ekkor jelenik meg az egyetemi könyvtárak szervezeti szabályzatáról a miniszteri utasítás. A jogszabályok alapján megalakulnak a könyvtárhálózatok. A Műegyetemi Könyvtár a műszaki felsőoktatás könyvtárhálózat központja lesz. Ide tartoznak a BME és az ÉKME tanszéki könyvtárai mellett, a Nehézipari Műszaki Egyetem és a Veszprémi Vegyipari Egyetem központi és tanszéki könyvtárai is. A hálózati központon keresztül folyik a 149 könyvtár devizás könyv és folyóirat beszerzése több éven keresztül.

Az ötvenes években különösképpen nem irányult a figyelem az egyetemi könyvtárak tevékenységére. A felsőoktatási miniszter az 1956-ban Debrecenben tartott rektori dékáni értekezleten felhívta ugyan a figyelmet az egyetemi könyvtárak fejlesztésének szükségességére,²² ez azonban hatástalan maradt. A szegedi Egyetemi Könyvtári Konferencia 1959-ben pedig elsősorban a követelményeket és nem a fejlesztést határozta meg. A történeti értékelés megállapítja,²³ hogy ez idő tájt bizonyos önállósági törekvések jelentkeztek az egyetemi könyvtárakban, nem volt eléggé szoros kapcsolatuk fenntartóikkal, az egyetemekkel. Ugyanakkor az egyetemek oldaláról is megállapítható volt:²⁴ „Nem látják, hogy a könyvtár forgalmának mennyisége és minősége közvetlenül tükrözi az egyetemen folyó oktató- és kutatómunka színvonalát.”

A Műegyetemi Könyvtár kapcsolatai az egyetemmel már akkor is szorosabbak voltak, mint a többi egyetemen az országban. Ezt bizonyítja, hogy az egyetem vállalta a közel egy millió forintba kerülő rekatalogizálási költségeket, hogy a tanszéki könyvtárak feldolgozása révén rendelkezésre álljanak a szakirodalmi források. Az egyetem anyagi áldozata, mely a feldolgozást lehetővé tette, egyedülálló volt a magyar tudományos könyvtárügyben.

A könyvtár vezetése helyesen ismerte fel a kiadványpolitika jelentőségét. Három sorozatot indított: *Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok*, *Tudományos Műszaki Bibliográfiák* és *Módszertani Kiadványok* címmel. E sorozatok egyes kötetekben öltött testet a Műegyetemi Könyvtár dolgozóinak szellemi tevékenysége, a régihez képest már szélesebb profilú könyvtári munkában. A sorozatok kötetei kedvező értékelést kaptak a szakajtóban.

Könyvtárunk több éven keresztül jelentős (évi 100 000 devizaforint) keretet fordíthatott a háborús évek hiányainak pótlására. Ez tette lehetővé folyóirataink, sorozataink viszonylagos teljességét. A könyvtárhasználat megnőtt. Az 1955-ös évben már 223 439 kötetet olvastak és kölcsönöztek a Műegyetemi Könyvtárból. Egyre több a külső igénylő: a gyárak, tervezőirodák mérnökei, kutatói találják meg a könyvtárban a munkájukhoz szükséges szakirodalmat.

Az ellenforradalom károkat okoz a könyvtárban is. Most ugyan nem sérül meg a könyvtár, a károk abból keletkeznek, hogy a nagyszámú kikölcsönözött mű egy része megsemmisül, s így az olvasóknál kint levő könyvek és folyóiratok jelentős része visszaszerezhetetlenné válik.

²² ERDEY-GRÚZ Tibor: *A tudományos munka és a káderfejlesztés kérdései*. (A debreceni rektori-dékáni értekezlet miniszteri referátumának folytatólagos befejező közleménye). Felsőoktatási Szemle, 1956. 4. sz. 147.

²³ HAVASI Zoltán: *Egyetemi könyvtáraink felszabadulás utáni tevékenységének irányairól*. Magyar Könyvszemle, 1970. 1—2. sz. 45—54.

²⁴ MÁTRAI László: *Az egyetemi könyvtárak helyzete és feladatai*. Felsőoktatási Szemle, 1956. 6. sz. 294.

Nagy jelentőségű volt mindkét egyetemen a tudományos közlemények rendszeres megjelentetése. A könyvtár kapta feladatul a kiadványok kiküldését, általában a csere-tevékenység lebonyolítását. A nemzetközi kiadványcsere gyorsan fejlődött. A külföldi cserepartnerek szívesen vállalkoztak saját kiadványaik megküldésére, ha azokért világszerte publikált csereanyagokat kaptak. Ilyenformán, a devizatakarékosság mellett olyan forrásanyagokhoz is hozzájutottunk, amelyek nem kerültek üzleti forgalomba.

A könyvtár igazgatásával 1957 decemberében LADÁNYI Antalt bízzák meg, majd 1958-ban igazgatóvá nevezik ki. Ő egyik legrégebbi munkatársa a Műegyetemi Könyvtárnak, ilyenformán ismeri a könyvtári munka minden részletét. A könyvtár két rektorral tart kapcsolatot, ügyelve, hogy a nem teljesen egyforma egyetemi ügymenet (pl. az ÉKME-en a könyvtár a tudományos rektorhelyetteshez, a BME-en az oktatási rektorhelyetteshez tartozott), a könyvtári munkában ne jelentkezzen. Nagy szakszerűséggel kidolgozásra kerül a könyvtár folyóiratállományának kötetkatalógusa²⁵ és több éves munkával a Selmeci Műemlék Könyvtár állományának feldolgozása is elkészül.²⁶

A könyvtárban rendszeresen kiállításokat rendeznek, amelyek nagy vonzása jelzi a kulturális érdeklődés növekedését. Az oktatás igényesebbé válása az olvasóforgalom adataiban is lemérhető. A használt kötetek száma 1963-ban 235 416 volt.

Nagyszabású tervek készülnek az egyetem fejlesztésére. Kéri a központi könyvtár igényeit is. Ez természetszerű, hiszen a Műegyetemi Könyvtár évente 10–15 000 kötet könyvvel, több mint 3000 kötet folyóirattal gyarapodik, s már kezdenek érezhetővé válni az állomány tárolásának nehézségei, kevés az olvasótermi férőhely, és a könyvtár dolgozóinak elhelyezésére a könyvtárpépület szűknek bizonyul. A kinevezett dolgozók száma 1963-ban 72 fő, akiknek munkáját 10–15 részfoglalkozású munkatárs segíti. LADÁNYI Antal igazgató 1963. augusztus 31-vel, 40 évi szolgálat után nyugállományba vonul, s HÉBERGER Károlyt — e sorok íróját — nevezik ki igazgatónak 1963. szeptember 1-i hatállyal.

A könyvtár vezetésének energiáját nagy részben nemcsak a jelen problémáinak megoldására, hanem a jövőre kell összpontosítani. 1963 decemberében készül el a Műegyetemi Könyvtár 20 éves fejlesztési terve. A könyvtárfejlesztés fáziskésését azonban már nem lehet behozni. Állandó versenyfutásban az idővel, növekvő zsúfoltságban dolgoznak a könyvtárosok.

A könyvtári üzemek gépparkja elavult, sürgős korszerűsítésre volt szükség. 1964–1965-ben sor került a könyvkötészeti gépeinek cseréjére, új xerox-gépek üzembeállítására, 1967-ben új adréma-gépek és 1969-ben pedig egy automata xerox-gép és mikrofilm felvevőberendezés járultak hozzá a könyvtári üzemek korszerűsítéséhez. Az állomány elhelyezésének nehézségei a fölös és elavult művek nagyarányú kivonását tették szükségessé. Ez a munka különösen akkor vált intenzívvé, amikor 1967-ben a két egyetem ismét egyesült, s tényé vált, hogy a Műegyetemi Könyvtárnak a 6 kar könyvtári ellátásáról kell gondoskodnia, s az állomány egy része sem kerül Győrbe, hanem itt marad. A jubileumot megelőző évtizedben az állományból kivonásra került közel 100 000 kötet. Az állomány vizsgálata azt mutatta, hogy jelentős mennyiségű forrásanyag kivonható a könyvtár értékes gyűjteményének csorbítása nélkül. Így pl. az egyetemi tankönyvek régebbi kiadásait, az ideológiai irodalom már nem használt részének többes példányait, 13 000 db elavult prospektust, 4000 db hatályon kívül helyezett szabványt tudunk ilyenformán kivonni az állományból. A Műegyetemi Könyvtárban nem használt, de

²⁵ KÓSA Győző: *A Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának folyóirat-állománya*. Leíró katalógus a közreadó testületek betűrendes mutatójával. Bp. Tankönyvkiadó, 1963. 188.

²⁶ MÓRA László: *Legrégibb műszaki könyvtárunk feldolgozása*. Könyvtáros, 1966. 452–453.

más könyvtárakban hasznos állományrészeket az illetékes profilú könyvtáraknak adtuk át. Régi, múlt századi, 442 000 darabból álló szabadalmi gyűjteményünket az Országos Műszaki Könyvtárnak, csaknem 15 000 középiskolai értesítőt az Országos Pedagógiai Könyvtárnak, az Eötvös-hagyatékot az MTA Irodalomtudományi Intézetének, a *Collection of British and American Authors* c. angol nyelvű regénysorozatát a Kossuth Lajos Tudományegyetem Angol Nyelvi Tanszékének, nagyobb mennyiségű régi térképet a Hadtörténeti Múzeumnak adtuk át. Az állománykivonás nagy gondal történt, s mint látható: nem sérti az elődök emlékét.

A műszaki felsőoktatásban a 60-as évek elején a harmadik oktatási reform megvalósításán fáradoznak. A Műegyetem Könyvtár a nemzetközi oktatáspolitikai és módszertani tapasztalatok megismertetése érdekében dokumentációs szolgáltatásként megindítja a *Felsőoktatási Szakirodalmi Tájékoztatót*, valamint az *Európai Műszaki Egyetemek és Főiskolák Szakosítási Rendje* c. kiadványsorozatát. További kötetek jelennek meg a három könyvtári kiadványfajta sorában is. A tudományos munka segítéséhez létre kellett hozni a tájékoztatási apparátust. A csirájában már 1952-ben meglévő tájékoztatási részleg osztállyá szerveződik, s a karok profilja szerinti mérnökök végzik, az egyetemi vezetés és kutatás egyre magasabb színvonalú igényei alapján, a tájékoztatási tevékenységet. A tudományos munkához az utolsó évtizedben a könyvtár több mint 330 kéziratot szakkibibliográfiát készített, tehát minden ötödik egyetemi oktató hathatós segítségben részesült. Egymás után jelennek meg a szakirodalom-kutatás segédkönyvei. A hét kötetben közel 10 000 szakirodalmi forrásanyag adata és lelőhelye került feldolgozásra. A segédkönyvek alapján megindul a mérnökhallgatók szakirodalmi oktatása, melyet 1966-ban miniszteri utasítás is elrendel. A harmadik ötéves tervben visszaesik a könyvtár könyvbeszerzése a folyóiratok terén, a párhuzamosan több helyre járók közül az utóbbi években több mint 900-at mondunk le. A nagymértékű és világméretű szakirodalom-drágulást és az információs anyagok számszerű növekedését a költségvetés nem tudja nyomon követni. Az olvasóforgalom adatai továbbra is kedvező képet mutatnak. A beiratkozott olvasók száma 1964 óta minden évben több mint 10 000, és 1966-ban a 11 000-et is meghaladta. A használt kötetek száma 1971-ben pedig 273 414 kötet volt. Az olvasótermi férőhelyek növelése érdekében 1969 nyarán az egyetem rektora által kiutalt 3 helyiségbe költöztettük a tájékoztató osztály munkatársait, és 1970 elején, az új V₂-es jelű épületben, megnyitottuk 60 férőhelyes olvasótermünket a Villamosmérnöki Kar hallgatói részére. Bizonyos eltolódás a könyvtárhasználatban azonban észlelhető. Az olvasók egy része már nem kölcsönzi ki a műveket, hanem mikrofilmet vagy xerox-másolatot kér azokról. Reprográfiai tevékenységünk nem tud eleget tenni a hirtelen megnőtt igényeknek, további új automata berendezések szükségesek.

A könyvtár nemzetközi kiadványcsere tevékenysége is jelentős. Jelenleg 72 ország 900 intézményével vagyunk aktív cserekapcsolatban. A Műegyetemi Könyvtár 1963 óta tagja az IATUL-nak (International Association of Technological University Libraries = Műszaki Egyetemi Könyvtárak Nemzetközi Szövetsége). A könyvtár munkájának nemzetközi elismerését jelentette, hogy igazgatóját e nemzetközi szervezet 1970–72 közötti közötti évekre első elnökhelyettesévé választotta. A Műegyetemi Könyvtár dolgozóinak száma 94 fő, de a részfoglalkozású munkatársakkal együtt jelentősen meghaladja a 100 főt. Egyetemünk évente több mint 11 millió forintot fordít könyvek és folyóiratok beszerzésére. E hatalmas összegért kell az egyetem számára legfontosabb dokumentumokat megrendelnünk, feldolgoznunk, az olvasók számára feltárnunk.

Áttekintve a Műegyetemi Könyvtár 125 évét, megállapíthatjuk, hogy az intézmény hasznosan segítette az egyetem és az ipar munkáját, s országosan is számottevő értékű gyűjteménnyel rendelkezik.

HÉBERGER KÁROLY